

Pühalepa hernhuutlased uuel ajastul: vennastekogu liikmeskond kihelkonna personaalraamatus aastatel 1817–1833

Aldur Vunk

Hiiumaa Pühalepa koguduse liikmete ja maksumaksjate nimekirjas ehk personaalraamatus aastatest 1817–1833 on üsna silmatorkav lisand, mida tavaliselt seda tüüpi ajaloomaalingates ei kohta. Nimelt on seal ära tähistatud luteriusu kihelkonnakoguduse sees tegutsenud vennastekogu liikmed.¹ Materjal pole oluline liikumise enese dateerimiseks, hernhuutluse ajaloo algus Pühalepas ulatub 18. sajandi kesktele. Huvitavad on hoopis andmed vannastekogu liikmetest külade, talude ja perekondade lõikes – mõistmaks hernhuutlaste sotsiaalset kandepinda ühiskonnas. Pealegi on tegu mitte üksnes Balti kubermangude vennaste, vaid kogu maarahva jaoks olulise murranguajaga. Eestimaa kubermangu osana oli Hiiumaal 1816. aastal kaotatud pärisorjus ja samm-sammult algas maarahva emantsipatsioon. Kuigi maad nad veel omandada ei saanud, olid vallaomavalitsus ja rendisuhe mõisaga siiski midagi muud kui pärisorjus. Samas oli vennastekogude jaoks tegemist poliitilise vabadusajaga (1817–1832). Ja lõpuks jõudis just 1830. aasta paiku Pühalepa kihelkonda tööstuslik pööre, mis tähendas kalevivabriku rajamist esmalt Suuremõisas (Suuremõisa) ja selle laiendamist hiiurootsi talupoegade poolt maha jäetud Kärddlas.

Pühalepa vennastekogu ja usuvabadus

Vennastekogu ajalugu Pühalepas on pikk. 1756. aastal Herrnhuti saadetud aruandest on teada, et Läänemaal 1741. aastal alanud kuulutustöö põhjal tekkinud kuuest usuliselt ärganute ringist ehk „hulgakesest” (sks. k. *Häuflein*) olid pooled rootsi- ja pooled eestikeelsed ning viimaste hulka kuulus Ungru ja Kõpu omade kõrval ka Pühalepa „hulgake”.² Herrnhuti vennaste uniteedi esimese arhivaari (1767–1775) parun Erich von Ranzau käsikirjalises uurimuses äratusliikumise alguse kohta Eestimaal on lausa teade, et vennastekogu asutajaks Pühalepas oli pastor Johannes Chalenius 2. mail 1756.³ See ei toimunud siiski vaid tema initsiatiivil, sest kohaliku pärimuse järgi oli koguduse rajajaks Herrnhuti diakon Jakob Marrasch.⁴ On tähelepanuväärne, et koguduse asutamine sai teoks liikumise keeluajal, kui vennakseid mujal Eestimaal jälitati ja karistati. Keisrinna Elisabeti ukaasiga 16. aprillist 1743 oli hernhuutlaste kuulutustöö Vene impeeriumis keelatud. Samal ajal vennastekogude liikumise algusega ja eriti selle keeluajal oli toimunud enneolematu tagasilöökk ka talupoegade sotsiaalses staatuses.

¹ Vt. Rahvusrhiiv, Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 3168, n. 2, s. 12.

² V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744–1764, II. Logos, Tallinn, 2000, lk. 82–83.

³ Samas, lk. 84. Soome-rootsi päritolu, Turu akadeemias hariduse omandanud J. Chalenius oli Pühalepas pastoriiks 1741–1776.

⁴ Vt. V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti): Palvemajad, VI. Allika, Tallinn, 2010, lk. 197–198. J. Marrasch oli Herrnhutist Eestimaale tulnud 1747. aastal ja tema leivatöö siinse usuolu äratamise kõrval oli koduõpetaja amet Saarte-Lääne praosti Jonas Glanströmi juures Reigi kirikumõisas.

Keskvoimu toel surusid mõisnikud rõhuva enamuse maarahvast pärisorjusesse. Seda enam otsisid talupojad võimalust eneseteostuseks vallas, kuhu mõisnike võim ei ulatunud – nimelt Jumala ees. Tavapärasest kirikuskäimisest nähtavalt intensiivsema usueluga hernhuutlaste avalik tagakiusamine lõppes järkjärgult Katariina II valitsemise ajal, kui välismaist päritolu keisrinna talle enesele tuttava saksa keeleruumi käsitööliste, talupoegade jt. impeeriumisse meelitamiseks 1762. ja 1763. aastal deklareeris põhiliste vabaduste (sh. ka teatava usuvabaduse) järgimist Vene aladel. Selle alusel tulid Herrnhuti hoolekandjad jälle avalikult ka Balti kubermangudesse. Ja neist loodeti ka tulu impeeriumile, kaasates hernhuutlased kalmõkkide ja teiste rahvaste evangeliseerimisse Euroopa idapiiril. Sellekohane ametlik regulatsioon valmis 1764. aastal ja kolm aastat hiljem kingiti Volga lisajõe Sarpa kaldal maatükk Šveitsi hernhuutlaste poolt rajatud Sarepta kolooniale.

Pärisorjadest hernhuutlasteni enamik Katariina II uuendusi ei jõudnud, neist said osa vaid vabaks lastud või talupoja seisusest kõrgemal seisvad isikud. Vennastekogude ajaloos nimetatakse siinmail alates 1764. aastast kaks aastakümnet kestnud perioodi „vaikse käigu” ajaks.⁵ Edasi tulid taas tagasilöögid ja laiemalt saadi vabaduse hõngu tunda alles keiser Aleksander I ajal. 1801. aastal oli Saare-, Hiiu- ja Muhumaal 4422 vennastekogu liiget, kellest 743 olid vaimuliku töö tegijad.⁶ Kuivõrd Saaremaal ja Muhus oli 77 kuulutuskohast 54 ja Hiiumaal 23, võis hiidlastest hernhuutlasi Aleksander I valitsemisaia alguses olla üle 1300.

Enne oktoobri viimasel päeval 1817 laialt tähistatud Martin Lutheri usupuhanuse 300. aastapäeva avaldati keiser Aleksander I armukiri hernhuutlastele, mis lisas isikuvabadusele veel usu- ja liikumisvabaduse. Keiserlik armu-

kiri polnud sugugi juhuslik või eraldiseisev sündmus. Vene, Preisi ja Austria keisririikide poliitilise kokkuleppena 1815. aastal loodud Püha Liit oli ühtlasi tõstnud võrdsetena pje-destaalile kõigi kolme riigiusud. Preisimaal oli selleks protestantlus, Venemaal apostlik õigeusk ja Austrias katoliiklus. Vene keiser Aleksander I ise oli mõjutatud just protestantlust elus hoidvatest evangeelsetest äratuliikumistest ja uuris Piiblit, kus kiriklike ja konfessionaalsete erisuste kohta mingit põhjendust pole. Valgustatud monarh asus reformima Vene impeeriumi alamate usukorraldust ja eeskätt puudutas ümberkorraldus apostliku õigeusu kirikust väljapoole jäävaid usutunnistusi – eriti protestantlikke ja reformeeritud liikumisi, mida alates 1818. aastast tuli ametlikult nimetada Evangeelseks Kirikuks. Ürituse hoogne algus kestis kuni 1824. aastani.⁷ Selline protestantide ühendamise, mis tänapäeval on loomulikul teel toimunud näiteks Madalmaades, oli toona ilmselt liiga uuenduslik ja rauges protestantlike kirikuvõimude endi vastuseisu tõttu. Edaspidi liikus pendel teise äärmusesse ja baltisaksa luterlik kirik asus oma positsioone veelgi suurema innuga kaitsma. Venemaa evangeelse luteri kiriku seadus võeti vastu 28. detsembril 1832 ja see juba uue keisri Nikolai I poolt välja antud dokument lõpetas ka 1817. aastast Aleksander I armukirjas hernhuutlastele antud tegevusvabaduse.⁸ Uue kirikuseaduse järgi polnud isegi Herrnhutist tulnud piirkondlikud diakonid enam vabad oma usukuulutustöös. Väljaspool ühte neile kinnitatud palvemaja ei tohtinud hoolekandjad pastori loata palvetunde pidamas käia. Rääkimata talupoegade seast pärit eeslugejatest, kes võisid korraldada vaid pühakirja lugemisi ilma igasuguse seletamise ja tõlgendamiseta. Keelati ka nn. suletud, ehk siis üksnes valitud „hulgakese” liikmetele peetud palvetunnid.

⁵ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung (vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.). Böhlau, Köln, Wien, 1974, lk. 167–169.

⁶ Samas, lk. 212.

⁷ Vt. A. Andresen. Luterlik territoriaalkirik Eestimaa 1710–1832: Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutionidele ja -õigusele (Dissertationes universitatis Tartuensis, 7). Tartu Ülikooli kirjastus, 2004, lk. 67–70.

⁸ Vt. J. Plaat. Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2003, lk. 68–69.

Pühalepa personaalraamat 1817–1833

Sellisel murrangulisel ja muutlikul ajal Pühalepas koostatud liikmeraamatut on järgemööda pidanud kaks pastorit. Paul Eduard Hörschelmann (1781–1833) oli Tallinnast pärit luteri vaimulik, kes õppis esmalt Tallinna gümnaasiumis, kus tema isa oli olnud professor, ja sama ametit pidas ka Paul Eduardi vanem vend Ferdinand Ludwig.⁹ Pärast gümnaasiumi lõpetamist õppis ta usuteadust Tartu ülikoolis ja suurtöö lõpetamise kevadel (1. märtsil 1805) kutsuti Pühalepa koguduse õpetajaks. Pastor Hörschelmanni perekonnas tunti hernhuutlasi ja tavaks oli vennastega koostööd teha. Näiteks Viru-Jaagupi pastori ametit pidanud vanem vend Friedrich August oli 1828. aastal võtnud sealse kihelkonna köstriks eestlasest hernhuutlase Jacob Schwani ja 1830. aastate keskel rajati kihelkonnakeskusesse vennaste palvemaja.¹⁰

Paul Eduard Hörschelmann toetus oma töös samuti hernhuutlastele. Pühalepa kirikukihelkonna talupoegadest eesistujad 1. juuni 1818 seisuga olid Värssu, Kerema, Partsi ja Kassari Esiküla paremate talude peremehed.¹¹ Nemad olid kas ise vennastekogu liikmed (Kärrema Nuudi Peet ja Partsi Krisna Jürri) või lausa vaimuliku töö tegijad (eeslugejad, abilised), nagu Mikhle Hinder Kassari Esikülalt, hilisema nimega Hindrich Bollmann. Ainsana talupoja seisusesse kuulunud eestseisuse liikmetest polnud ise „hulgakese” liige Wärsu Hanso Mart, kuid samas talus oli hernhuutlane tema minia, Mardi surma järel (1822) uueks peremeheks saanud Mardi Simmo naine Liso.¹² Ei saa unustada, et vennastekogu liikmeks

sai liisutõmbamise abil ja kõik soovijad ei tarvitsenudki sinna kuuluda. See ei takistanud teistel usuliselt ärganuil osa saamast avatud koosolekutest ja kandmast sama mentaliteeti. Uus vöormünder sealtskandist, Värssu naaberkülalt Hellamaalt, oli juba „hulgakese” vaimulik töötõegija ehk abiline Matse Juhhann.¹³ Eeslauljateks ja köstriks olid Pühalepa kirikus Wallipä Thoma Jürri ja Kassari kabelis Essikülla Hanso Mikhle Hinder, kes olid ühtlasi ka vennastekogu esimesed abilised.¹⁴ Koolmeistriks oli sel ajal ainsana nimetatud Kassari palvemaja teine abiline Veo Pert Tagukülalt. Veo Perdi nimeks on pastor Hörschelmann 1818. aastal pannud aruandes küll Essikülla Weo Peter, kuid personaalraamatu järgi Esikülas sellenimelist ei elanud ja ilmselt on tegu Kassari olusid vähem tundnud pastori eksimusega.¹⁵ Nii on neljast kolm vöormündri ja kõiki teisi talupoegadele määratud kirikuameteid täitnud mehed pastor Hörschelmanni ajal hernhuutlaste esindajad. Samas ei ulatunud vennastekogu osakaal Pühalepa Laurentsiuse koguduses isegi kümnendikuni.

Paul Eduard Hörschelmann oskas vabalt eesti keelt, millest annab tunnistust asjaolu, et pärast 1825. aasta visitatsiooni koostas toona konsistooriumi assessorina kaasas käinud Hörschelmann oma endise praostkonna eesti kogudustele saadetud teatiskirjad visitatsiooni tulemustest puhtas maakeeles.¹⁶

Ka personaalraamatus visitatsioonide märkustena lisatud kommentaarid, nagu „lollitaja”, „hea poiss”, „rummal laps”, „piibel jõuluks” jne., on vähemalt osaliselt tema sulest. 27. veebruaril 1817 sai Paul Eduard Hörschelmannist Läänemaa ja selle juurde kuuluvate saarte praost. Just samal ajal, 1817.

⁹ Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, II. Bearb. v. J. F. von Recke, K. E. Napiersky. J. F. Steffenhagen & Sohn, Mitau, 1829, lk. 321–324; Das Inland: Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur. Heinrich Laakmann. Dorpat, 10. III 1837, v. 164–168.

¹⁰ Vt. A. Vunk. „Kuningamäng” ärkamisaja koidikul. Tartu Ülikooli kirjastus, 2012, lk. 53–54.

¹¹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 483.

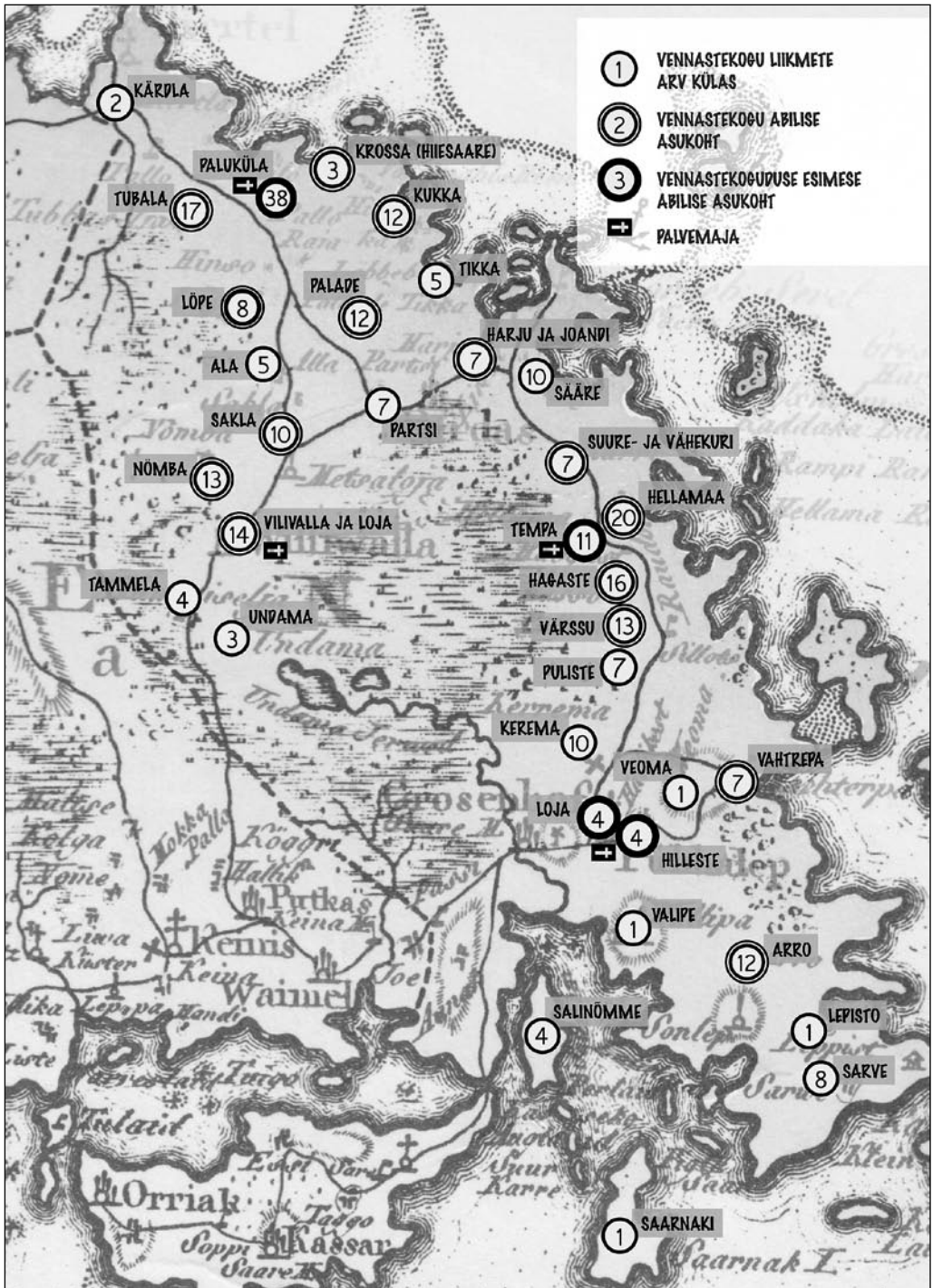
¹² EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 26.

¹³ Vt. EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 78p.

¹⁴ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 483; f. 3168, n. 2, s. 12, l. 18p.

¹⁵ Vt. EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 483.

¹⁶ Vt. EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 29–29p, 61–62, 73–75, 83p–84p, 108p–109.

Pühalepa kihelkonna skeem, mille aluseks on väljavõte 1798. aastal avaldatud Ludwig August Graf Mellini kaardist "Der Hapsalsche Kreis / Le Cercle de Hapsal". Kaardil on kaasaegsete nimedega toodud need külad, mis on märgitud Pühalepa kihelkonna personaalraamatusse aastatest 1817–1833, ja vennastekogu liikmete arv nendes külates. Tähistatud on ka külad, kus sel perioodil tegutses vennastekogu esimene abiline või abiline, ja palvemajade asukohad. Skeemi koostas Aldur Vunk ja kujundas Indrek Aija.

aasta alguses, on ta alustanud Pühalepa koguduse uue personaalraamatu pidamisega. Pole võimatu, et otsuse hernhuutlaste kohta märkmeid teha tingis usklikuma talurahva hulgas leviv uus radikaalne usuliikumine – taevaskäijad. 1817. aasta alguses on taevaskäijadprohvetid hakanud kuulutama oma nägemusi ka Pühalepas. Nagu õpetaja Hörschelmann esimesel paastuaja pühapäeval (23. veebruaril 1817) kirikus tunnistas, oli taevaskäija-prohvet tema kohta kuulutanud, et pastor kas saab usklikuks või hukkub allalangeva Kuradikivi läbi.¹⁷ Seepeale on ta nendega halastamatusse võitlusse asunud ja suutnud prohveteid kammitseda kogudusest väljaarvamise ja mõisa peksu abil. Niivõrd tõsine vastuolu võis olla üsna tõenäoliseks ajendiks pastori süvenemisel oma koguduse täpsema usulise alljaotuse väljaselgitamise ja selle fikseerimisse.

Vennastekogude kohta on 1817. aasta lõpus ülevaateid nõudnud ka Eestimaa konsistoorium. 1818. aasta jaanuari seisuga on P. E. Hörschelmann kirjutanud aruanded vennastekogu suurusest kogu Hiiumaal ning Vormsis ja Noarootsis.¹⁸ Siiski ei saa vennastekogu liikmete äramärkimist personaalraamatus pidada üksnes konsistooriumile esitatud aruande mustandiks. Nimelt pole seal selgitavaid märkusi sama kihelkonna Kassari saare inimeste kohta. Personaalraamatus pole isegi visitatsiooniprotokollides nimetatud Kassari Esiküla abilise Mihkle Hinderi (Hindrich Bollmann) ja Taguküla abilise Veo Perdi nimede juures mingit märget nende kuuluvuse kohta vennastekogusse.¹⁹ Kassari hernhuutlased käisid Pühalepa kiriku asemel kohalikus kabelis ja palvetunde pidasid oma palvemajas Tagukülas.²⁰ Pastor on aga ära

märkinud vaid Pühalepa kiriku juures olevas palvemajas koos käivad hernhuutlased. Kirikuleeris käimata noorte kohta võib sellest raamatust leida heal juhul vaid nimed.

Hörschelmann on kõnealust personaalraamatut pidanud enam kui viis aastat, kuni 3. oktoobrini 1822, kui ta kutsuti Tallinna Toomkoguduse ülempastoriks. Selleks ajaks olid ka keisri usukorralduslikud reformid juba peatunud ja 1824. aastal kaotati seitse aastat varem moodustatud usuasjade ja rahvahariduse ministeerium.

Pühalepas jätkas Hörschelmanni tööd hingekarjasena Alexander von Sengbusch (1796–1883). Tema oli Hörschelmannist ilmalikuma hariduse ning poliitiliste kogemustega. Sündinud Riias, õppinud Tartus filosoofiat ja välismaal ka riigiteadusi, jõudis Sengbusch noore mehena töötada Peterburis usuasjade ja rahvahariduse ministeeriumis lauaülema abina. Pärast lühemat perioodi Tartu keiserliku ülikooli kuraatori sekretärina täiendas ta end Tartu ülikooli usuteaduskonnas ja siirdus seejärel suhteliselt rahulikku Pühalepa pastori ametisse, kuhu ta jäi pikaks ajaks (1822–1877).²¹ Sengbusch oli ka hea eesti keele tundja ja osales nii Piibli tõlkimise kui ka keele jäädvustamisega seotud üritustel. Vene-
maa Piibliseltsi Tartu osakonna koosolekul 7. mail 1819 oli ta ministri nõuandja ja kuraatori sekretärina võtnud sõna Uue Testamendi lõunaestikeelse tõlke vastu, Ferdinand Johann Wiedemann on teda aga tänanud abi eest oma sõnaraamatu koostamisel.²² Oma ametiaja alguses on ta Hörschelmanni tööd vennastekogu hoolekande osas ka jätkanud ja otsinud Hiiumaale Herrnhuti diakoni, sest Hiiumaa hoolekandjaks oli sel ajal hoopis Saaremaa

¹⁷ C. Rußwurm. Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö. Eine historisch-ethnographische von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg mit einem demidowschen Preise gekrönte Untersuchung, II. Reval, 1855, lk. 235, 287.

¹⁸ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148, 179.

¹⁹ Vt. EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 90 ja 95p.

²⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 54.

²¹ Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832, Personalia. Koostanud L. Anvelt ja H. Laanekask. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1995, lk. 40.

²² Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832, II (1819–1820). Koostanud L. Anvelt, E. Aaver, H. Laanekask ja A. Nagelmaa. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1996, lk. 86: 93; F. J. Wiedemann. Eesti-saksa sõnaraamat / Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest J. Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn, 1973, lk. XI.

konsistooriumi haldusalas resideeriv vennaste diakon.²³ Uus hoolekandja leiti mõne aasta jooksul. Käina pastori Georg Friedrich Ignatiuse 1823. aasta aruandest võib juba lugeda, et palvemajade eeslugejaid seab paika Hiiumaa oma hoolekandja Georg Manecke.²⁴ 1825. aasta visitatsiooni protokollis oli kirjas, et Manecke (Maneke) oli Pühalepa, Käina ja Reigi palvemajade hoolekandja ning Pühalepa pastor oli ta „ise leidnud”.²⁵

Sengbusch on kirjutanud koguduse raamatu tiitellehe pöördele ka seletused lühendite kohta, mida Hörschmann oli kasutanud: w. ja ö. (wend ja ödde), a. (abbilinne) ja e. a. (essimenne abbinne).²⁶ Esimesed kaks lühendit tähendasid vennastekogu liiget, järgmised aga juba vaimuliku töö tegijaid. Saksakeelsed terminid olid otsesed tõlked eestikeelsetest ja seletus ise on ilmselt 1822. aastast, mil Sengbusch asjaajamise üle võttis. Tema on neid lühendeid ka edasi kasutanud, kuid alates 1830. aastast kirjutatud uutesse liikmenimekirjadesse neid enam ei lisatud. See on ka mõistetav, sest eraldi ajendit vennaste üle arvet pidada Sengbuschil ilmselt polnud ja selleks ajaks oli kirik, millist ta esindas, võtnud oma liikmeskonda kuuluvate vennastekogude suhtes kasutusele juba alla-

suruva hoiaku. Personaalraamat lõpeb 1833. aastaga, mil üle kogu Hiiumaa andis tunda tööstusliku pöörde otsene mõju ja paljud lahkusid oma kodukülalt Kärddlasse.

Pühalepa vennastekogu liikmed 1817–1833

Kuigi andmed liikmete arvu muutumise kohta on lünklikud, eeldatakse tavaliselt, et vennastekogude liikmete arv on pärast keiserlikku armukirja 1817. aastast hakanud kiiresti kasvama.²⁷ Võimalik, et see esialgu ka mõnevõrra kasvas, sest 1818. aasta alguses oli Hiiumaal 1483 „hulgakeste” liiget.²⁸ Samas võib üle pika aja taas kokku võetud liikmete arvus väljenduda n.-ö. loomulik kasv, sest vahe 1801. aastaga, mil vennastekogusse kuulus umbes 1300 inimest, pole ju 17 aasta kohta suur. Edaspidi on aga teated liikmete hulgast näidanud juba 1818. aasta rekordarvust väiksemaid koondnumbreid: 1829. aastal 1182 liiget, 1833. aastal 1370 ja 1838. aastal 1323 „hulgakeste” liiget.²⁹

Võrreldes Hiiumaa kihelkondade vennastekoguduse liikmelisust aastatel 1818–1838, torkab silma, et vaid Pühalepa kihelkonnas on hernhuutlaste arv kasvanud:³⁰

Kihelkond (palvemaju)	1818	1829	1833	1838
Reigi (2)	90	62	78	62
Pühalepa (2)	273	419	428	431
Käina (3)	1120	701	864	830

²³ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148p.

²⁴ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, Logos, Tallinn, 2010, lk. 195.

²⁵ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 54, 65, 77p.

²⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 1p.

²⁷ Vt. nt. J. Plaat. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni (Eesti Rahva Muuseumi sari, 2). Eesti Rahva Muuseum, Tartu, 2001, lk. 44.

²⁸ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148p.

²⁹ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409; V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti): Palvemajad, VI, lk. 194–203.

³⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148p; G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409; V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 194–203.

Pühalepas on vennaste arv kasvanud just neile õiguslikult kõige soodsamal ajal (ajavahemikus 1818 kuni 1829) ja seejärel stabiliseerunud. Teistes Hiiumaa kihelkondades on vennastekogu liikmete arv nendel aastatel hoopis kahanenud ja ka pärast 1833. aastat jätkanud vähenemist. Võimalik, et see oli seotud nendes kihelkondades vabamalt levinud taevaskäijate-liikumisega, mis hernhuutlaste kirglikuma osa endaga kaasa viis. Pühalepas oli pastor taevaskäijatega halastamatusse võitlusse asunud ja ilmselt panustanudki vennaste hingehoiule, mis hoidis nende sidemeid kihelkonnakiriku ja pastoraadiga.

Lisaks täisliikmete arvule hinnati ka palvemaja regulaarsete külastajate hulka, mida näiteks Eestimaa konsistooriumi 1825. aasta visitatsioonil ainsana üles tähendati.³¹ Vennastekogu liikmed olid ju samal ajal oma kihelkonna luteriusu koguduse liikmed ja liisu abil valitud „hulgakesse” vastuvõetud ei olnud sellest eraldunud. Külastajate andmeid on mõnikord edasi antud ka Herrnhuti arhiivi ja näiteks 1829. aasta loendi järgi käis Hiiumaa vennastekogude palvemajades koos 1900 inimest.³² Selle kokkuvõtte ilmselgelt ümardatud külastajatearvust moodustasid täisliikmed Käinas ja Reigis u. 60% ja Pühalepas 70%. See näitab, et tegelik hernhuutlik kogukond oli keskmiselt 30–40% suurem kui liikmete arv. Suure osa sellest moodustasid ilmselt lapsed ja vennastekogu liikmekandidaadid.

Personaalarvatu lehekülgede servadelt on loetavad märkused 296 kihelkonna põhi-osa täiskasvanud hernhuutlaste kohta. Osa märkusi võib olla muutunud loetamatuks või kadunud ka raamatu leheservade määrdumise ja kulumise tõttu. Ülevaate saab vaid Jumala tahet näitava liisutõmbamisega Pühalepa „hulgakesse” arvatud liikmete kohta.

1833. aastaks oli Hiiumaa vennaste hoolekandja Georg Manecke andmetel Pühalepa kihelkonnas kuus eeslugejat ja 428 täisliiget (314 naist ja 118 meest).³³ Näiteks Reigis oli samal ajal kahe palvemaja peale kaks eeslugejat, kuid Käinas kolme palvemaja peale lausa 18.³⁴ Pühalepa kihelkonna liikmete hulgas oli ka Kassari saare vennastekogu, keda aga Hörschelmanni personaalarvatus pole tähistanud. 1829. aasta Herrnhuti kokkuvõtte järgi oli Kaseväljal 305 ja Kassaris 114 liiget.³⁵ Personaalarvatus on tähistanud 296 Pühalepa keskuses asunud palvemaja juurde kuulunud vennastekogu liiget (206 naist ja 90 meest), kellest 27 olid abilised ja kuus esimesed abilised eesotsas köstriga. Seega võibki personaalarvatus olla jäädvustatud seis enne 1829. aastat. 1830. aastast alustatud uue nimekirja juures vastavad märkused reeglina puuduvad. Sealjuures ei tähenda märkuste puudumine „hulgakese” kahanemist. Vennastekogu Pühalepas samal ajal hoopis täienes, sest 1833. aastal on Hörschelmanni õemees, praost ja Reigi õpetaja Wilhelm Friedrich Rinne teatanud, et Kaseväljal käib 332 ja Kassaris 99 hernhuutlast.³⁶

Kõige huvitavam pole siiski pelk statistika, vaid vennastekogu liikmete sotsiaalne koosseis vahetult pärast pärisorjuse kaotamist, kui ka hernhuutlaste liikumine oli lisaks veel keiserliku armukirjaga tõstetud senisest kindlamale pinnale. Nii võime Hörschelmanni ja Sengbuschi märkmete põhjal välja arvutada, et Pühalepa kihelkonna ilma Kassarita osa hernhuutlastest olid 44% mehed. 1818. aasta alguse kokkuvõtte järgi oli meeste osakaal Hiiumaa vennaste hulgas 32% ja eraldi Pühalepa kihelkonnas 37%.³⁷ Nii võime tõdeda, et vennastekogudele poliitiliselt kõige soods-

³¹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 58p, 68p, 77p.

³² G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409.

³³ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 198.

³⁴ Samas, lk. 203 ja 195.

³⁵ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409.

³⁶ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 198.

³⁷ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 148p.

mal ajal (ajavahemikus 1818 kuni 1829) kasvas kõige rohkem just meeste osakaal. Teiste Hiiumaa kihelkondade arengutest eristas Pühalepa kihelkonda seegi, et samal ajal kui „hulgakesed” mujal kiiresti kahanesid, kasvas Pühalepas hernhuutlaste osakaal jõudsalt.

Personaalarraamatus on kokku võetud ka Pühalepa koguduse suurus. 1826. aastal oli see 3732 hinge, ilma Kassari saare inimesteta 3427.³⁸ Nii moodustab hernhuutlaste osakaal kihelkonna Hiiumaa-osas 9% kogudusest. Enamasti olid vennastekogu liikmed Pühalepa taludes peremehed ja perenaised. Selline staatus oli näiteks kõikidel esimestel abilistel. Meessoost abiliste seas oli kümme peremeest ja vaid üks vabadik, kõrgemal positsioonil oli ka kaks kolmandikku naissoost abilisi (7 perenaist ja 4 vanaperenaist). Naissoost abiliste hulgas oli veel kolm pererahva lähisugulaste ja -hõimlaste hulka kuuluvat naist, lisaks üks lesk ja üks vabadik. Seega olid vabadikud abiliste seas küllalt haruldased, kuid ei puudunud täiesti. Pühalepa „hulgakese” teiste liikmete hulgas oli peremehi vennastest $\frac{3}{4}$ ja ülejäänud veerandist moodustasid nabi enamuse taluperemeeste pojad ja vennad. Vabadikke ja taluabilisi oli vendade hulgas 12% ja õdedest 22%. „Hulgakese” naisliikmetest olid pooled perenaised, koos vanaperenaistega moodustas nende osakaal lihtliikmete hulgas 56%. Ülejäänud jagunesid enam-vähem võrdselt talude pererahva lähisugulaste-hõimlaste ja sellest alamal paiknevasse taluabiliste ja vabadike sotsiaalsetesse kihistustesse. Vabadike osakaal kõigis Suuremõisa ja selle kaasmõisate külates oli 13%, samade mõisate maadel elavate hernhuutlaste seas 7,5%.

Edasipüüdlike vabadike ja taluabiliste jaoks oli vennastekogu traditsiooniliselt olnud hüppelauaks parema koha või lausa ameti leidmiseks. Nii on ka kõnealuse personaalarraamatu täitmise ajal mitmete vagade vendade ja õdede ühiskondlik positsioon muutunud. Näiteks Tempa külas Suuremõisa kupja Matse Peedi Peedi talus abiliseks olnud hernhuutlane Peter on koos oma naise Kreedaga

saadetud kirikukihelkonna kolmandasse keskusesse Palukülla, kus Peterist on saanud köster ja mõlemad said ülesande hoolitseda sealse palvemaja eest.³⁹ Kindlasti tuleb sellist liikumist ühelt poolt pidada sotsiaalseks tõusuks ja teisalt on ka vennastekogu olnud pastorile tänuväärseks taimelavaks sobivate inimeste leidmisel tema tööpõllule. Võimalik, et mitmed abielusidemed üksteisest suhteliselt kaugel elavate inimeste vahel on sõlmitud pühapäeviti toimunud pikkade koosviibimiste kaasabil ja mitmel puhul on vanaks ja üksikuks jäänud hernhuutlasi saadetud just sellistesse taludesse, kus perenaine kuulub samasse „hulgakesse”. Personaalaramat ja hingeloendid võimaldavad tuletada vaid mõningaid katkeid vennastekogu elust.

Palju selgemini on personaalarraamatu märkustest näha vennastekogu struktuur. Selle juhtiva osa moodustasid ilmselt pastori ja vennaste hoolekandja poolt esile tõstetud hernhuutlased. Kihelkonna võõrmündritest oli juttu ülal, „hulgakese” esimesed abilised või eeslugejad (saksa k. *Worleser*) olid nendest veelgi olulisemad. Tavaliselt pandi nad paika Hiiumaa hoolekandja poolt ja ametinimetuse andis neile ka vastutusala. Kassari saare kaks eeslugejat tegutsesid sealse kabeli (abikiriku) ja palvemaja juures. Personaalarraamatus nimetatud kuus esimest abilist olid otseselt seotud palvemajade hooldamise ja palvetundide korraldamisega. Neli neist – kaks pastoraadi talupoega Pühalepa Lojalt ja kaks Suuremõisa talupoega naabruses asuvast Hilleste külast – olid kinnitatud kihelkonna keskse ja ametliku Kasevälja palvemaja juurde. Mõlemast esimeste abiliste paarist oli üks talupere-mehe ja teine perenaine. Staatuselt tähtsaim oli palvemaja teine eeslugeja, Hilleste küla talus nr. 6/7 elanud köster Wallipä Thoma Jürri, kes oli ametisse pandud 1816. aastal ja oli selles ametis veel 24. aprillil 1834, kui toimus hingerevisjon.⁴⁰ Köstre Jürri oli sel ajal juba 62- ja tema naine Ann 64-aastane ning peagi vabastati köster tema vanuse tõttu ametist. 1817. aastal oli hiljuti köstriametisse

³⁸ EAA, f. 1187, n. 2, s. 469, l. 1p.

³⁹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 51p, 81p.

⁴⁰ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 15p–16.

pandud Jürri veel 44-aastane ja parimas eas. Ta oli eeslauljaks kirikus ja järelevaatajaks Kasevälja palvemajale.

Hilleste küla köstritalu ümber polnud siiski kujunenud kuigi suurt usukaaslaste ringi. Personaalraamatu järgi oli Hillestes vennastekogu liikmeid ainult neli. Peale köstri ja tema naise kuulusid nende hulka veel talu nr. 3 perenaine Kreet (kes oli ühtlasi teine esimene abiline) ja talu nr. 5 peremehe venna naine Madli, kes sinna oli tulnud 1821. aastal. Lisaks elas Hillestest kirdes asuvas Soonlepa mõisa Veoma külas samuti üks hernhuutlastest taluperenaine. Ilmselt polnud köster kuigi aktiivne usukuulutaja. Näiteks Kassaris tegutses sealse palvemaja teiseks hooldajaks ja kooliõpetajaks olnud Veo Pert ka sellel rindel. Meil pole küll kasutada aruandeid sisemisjoni kohta, kuid personaalraamatust võime lugeda, et Perdi talus elas sulane Villem, keda pastori visitatsioonimärkus nimetab palvetajaks.⁴¹ Kassaris pole hernhuutlasi eraldi tähistatud, seepärast on seda tüüpi määratlus ainus jälg Villemi usulisest pühendumisest, mis oli omane just vennastekogu liikmetele. Ja nooruk polnud talus lihtsalt sulane, vaid palvemaja hooldajast ja kooliõpetajast peremehe hoolealune. 1816. aasta hingerevisjonis on kirjas, et toona 16-aastane Villem (Wilhelm) oli Veo Perdi kasvandik.⁴²

Pühalepa köstril kasvandikke polnud, ka kooliõpetajana ta ei tegutsenud. 1825. aasta suurvisitatsiooni ajal on protokollis kirjutatud, et koolmeistriametit Pühalepa kiriku juures täitis Kasewälja Juhmann, kes oli palvemaja peremees ja esimene abiline.⁴³ Laste õpetamise kohta Kassaril meil andmeid pole, Pühalepas saadeti lapsed lisaks koduõppele talvel paariks nädalaks „kiriku juurde”

Juhhanni juurde õppima. Nii oli palvemaja teine eeslugeja samuti lisakohustustega koorimatud ja ilmselt toimus õppetöö palvemajas. Köstri kohta pole meil muid kiidusõnu kui 1825. aasta visitatsiooniprotokollis märges, et vana köster on hea.⁴⁴ Palvemaja peremehe Juhhanni kohta on pastor Sengbusch kohe ametisse asudes (1822) aga kirjutanud, et eeslugeja on tema oma majandi järelevaataja, „eeskujulik talupoeg, keda ta armastab ja austab”.⁴⁵

Ametlikud palvemajad

Ametlike palvemajade asukohad ja suurused on hernhuutlasi puudutavate käsitluste üsna tavaline osa. Seega on see valdkond ka paremini läbi uuritud ja süstematiseeritud. 1801. aastal oli Hiiumaal kuus ametlikku palvemaja ja 23 lugemiskohta, Saaremaal vastavalt 26 ja 54.⁴⁶ 1829. aasta loendi järgi oli Hiiumaal juba seitse palvemaja, neist kaks Pühalepa kihelkonnas.⁴⁷ Palvemajad võisid olla väga erineva suurusega ja suuremates käis rohkem inimesi, kes „hulgakese” liikmeskonda ei kuulunud. Vaadates 1829. aasta kokkuvõtet palvemajade kaupa, oli liikmete ja külastajate arvu erinevus suurem just suurema külastajatehulgaga palvemajades. Reigi kihelkonna köstritalus asunud palveruumi kasutas 16 liikme kõrval veel vaid mõni külastaja (kokku 20 regulaarset kasutajat), Köpu kabelist poole versta kaugusele rajatud 46-liikmelise vennastekogu Ülendi (Ullepolde) palvemajas käis koosolekutel 80 inimest.⁴⁸ Käina kihelkonna 173-liikmelise kogudusega Sõru palvemajas ja 157-liikmelise kogudusega Mänspäe (Alti) palvemajas käis mõlemas 200 külastajat. See-

⁴¹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 89.

⁴² EAA, f. 1864, n. 2/VII, s. 158, l. 286p.

⁴³ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 55.

⁴⁴ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 56.

⁴⁵ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 197.

⁴⁶ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 212.

⁴⁷ Samas, lk. 409; V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 194–203.

⁴⁸ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409.

vastu kihelkonna keskses Vällika palvemajas, kus koguduseliikmeid oli 371, käis koos lausa 800 inimest. Pühalepa kihelkonna Kassari saarel on 114-liikmelise koguduse maja külastajaid 150 ja kiriku juures asunud Kasevälja (Kassowölja) 305 täisliikmega palvemajal 450. Veel neli aastat varem oli Pühalepa kiriku juures asunud palvemaja peremees Kassewelja Juhhann visitaatoritele teatanud, et seda regulaarselt külastavate inimeste arv on 400.⁴⁹

Palvemajad asusid reeglina kihelkonnakirikute ja abikirikute ehk kabelite juures, sest koosolekule koguneti ka pärast pühapäevast teenistust kirikus. Eestimaa konsistooriumi 1825. aasta visitatsiooni ajal oli Pühalepas lisaks kihelkonnakirikule kaks kabelit – Kassari ja Paluküla –, kuid vennaste palvemaju vaid kaks – üks Pühalepa kiriku juures ja teine Kassari saarel.⁵⁰ Pühalepa kirikust ühe versta kaugusel asunud puust palvemaja oli pastor Horschelmanni 1818. aastal koostatud aruande järgi ehitatud aastal 1756; Kassari kabelist poole versta kaugusel asunud palvemaja 1816. aasta paiku.⁵¹ Ka Hiiumaa ülejäänud palvemajade rajamisajad on teada. Reigi kihelkonnas on 1758. aastal rajatud kaks palveruumi: üks köstri majas ja teine eraldi poole versta kaugusel Köpu (Kõpu) kabelist.⁵² Käina kihelkonnas on aga 1761. aastal alustatud kolme puust palvemajaga. Keskne palvemaja asus Käina kirikust enam kui versta kaugusel Vällika asunduses, mis tänapäeval jääb Nasva ja Selja küla vahele. Teised kaks asusid kihelkonna teises servas, Sõru (Sõru) kabeli juures ja Mänspäe (Mänspe) külas.⁵³ Viimane neist on ilmselt ainsana säilinud ja 1908. aasta ümberehituse ajal on kabeli seinale kirjutatud vana

palvemaja arvatava asutamisaastana 1764.

Pühalepa palvemaja oli seega kõige vanem ja Kassari oma noorim Hiiumaal. 1825. aasta visitatsiooni protokoll järgi asus Pühalepa palvemaja kiriku lähedal ja ongi nimetatud palvemajaks kiriku juures, ühel korral on seostatud palvemaja asukoht pastoraadi maadega. Ka 1822. aastal on pastor Sengbusch kinnitanud, et palvemaja peremees on tema oma majandi järelevaataja.⁵⁴ Kirikumõisa maade kaart 1830.–1840. aasta seisuga võiks abiks olla ka palvemaja asukoha ja suuruse määramisel. 10. juulil 1830 kinnitati üheteistkümne maatükina Pühalepa pastoraadi uued piirid ja 10 aastat hiljem on Johann Heinrich Schmidt need kaardistanud.⁵⁵ Pastoraadile kuulusid sel ajal kirikumõisa südamik ja kolm taludega maatükki, ülejäänud olid heinamaad. Pastori elumaja asus kirikust 1,6 km kaugusel ja seda ümbritsesid laut, ait, saun, tuuleveski, viljaait ja rehi; samuti aiamaa, põllud ja heinamaad. Need on kaardil hoolega tähistatud ja nimetatud. Praegune Pühalepa palvemaja asub kiriku vanalt teeristilt pastoraati mineva tee ääres 1,2 km kaugusel kirikust, endise kirikumõisa maadel. Sellel kohal on aga kaardil märgitud põllumaa. Suure vaevaga haritud põllule (kus isegi kõik mitteharitavad laigud olid hoolega välja joonistatud) palvemaja ehitamine oleks olnud ka erandlik. Pealegi polnud läheduses talupoegade majapidamisi. Kirikumõisa keskuses ja sellest eraldi paiknevaid põllu- ja heinamaatükke hooldav ja hariv tööjõud elas eemal küldes juba Rootsi aega ulatuva traditsiooni järgi.⁵⁶ Kirikumõisa kõige käidavam ala oli hoopis paarist-kolmest talust koosnev Pühalepa Loja asundus kiriku teeristil, otse mõisa kõrtsi taga.⁵⁷ Maatükk kiriku ja sel-

⁴⁹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 58p.

⁵⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 53–54.

⁵¹ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 198.

⁵² Samas, lk. 202.

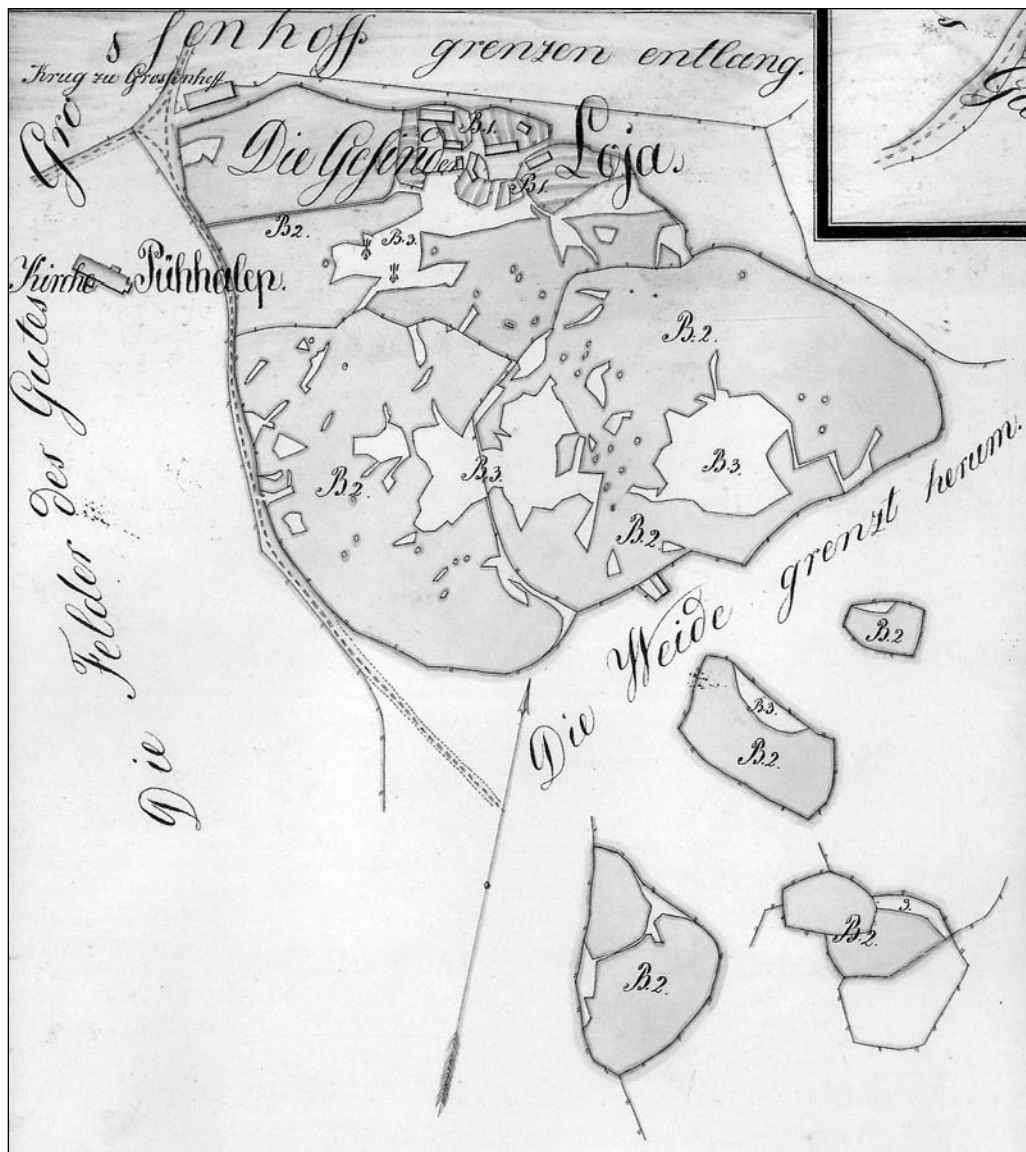
⁵³ Samas, lk. 194–195. Mänspäe palvemaja on tänaseks ümber ehitatud ja torniga varustatud ning kasutuses 1867. aastal moodustatud Emmaste kihelkonna abikirikuna.

⁵⁴ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 197.

⁵⁵ EAA, f. 854, n. 4, s. 451.

⁵⁶ Vt. EAA, f. 1187, n. 2, s. 5172, l. 112.

⁵⁷ Pastoraadi Loja asunduse nime on kerge segamini ajada hiljem Metsaloja küla baasil moodustatud Loja mõisaga u. 10 km loode pool. Metsaloja küla hakkas hiljem kandma Loja küla nime.

Väljavõte kaardist "Special Charte der Laendereien des Pastoraths Pühalep wie sie vor dem Schiedsgerichtlichen Urtheil von 10 ten July 1830 in den vielen Streu-Stücken gelegen waren" (EAA, f. 854, n. 4, s. 451), mille joonistas 1840. aastal Johann Heinrich Schmidt. Väljavõttel on kujutatud Pühalepa kirikut, Suuremõisa kõrtsi, Pühalepa teeristi, Loja talude hooneid, õuemaad, heinamaid, põldusid, kiviaedu ja piire Suuremõisa karjamaaga. Loja põldude servas asub selle juurde kuuluva platsiga kagu-loodesuunaline u 125 m² ehitis, mis ilmselt on vennastekogu Pühalepa palvemaja.

lest ida poole jääva Hilleste (Hillikeste) küla vahel oli pastoraadile kuulunud juba väga kaua. Pastoraadi maatükk kahe veskiga, nagu ka Pühalepa vanem kirik, kellatorn ja kõrts,

on samal kohal juba 1708. aastal üles joonistatud plaanil.⁵⁸ Pastoraadi maast oli toona eraldatud Lohja talu, mida pidas Lohja Jak.⁵⁹ 19. sajandi alguseks oli seal Lohja asundus

⁵⁸ EAA, f. 1, n. 2/C-IV, s. 264, l. 1.

⁵⁹ EAA, f. 1, n. 2/C-IV, s. 266, l. 2.

kahe taluõue, aiamaade ja põldudega. Kahjuks pole Loja (Lohja) asunduse kaardistamisel ühtegi hoonet peale lähedalasuva kiriku ja Suuremõisa kõrtsi kaardikirjadega varustatud.⁶⁰ Vaid kaarti ja hingeloendeid kõrvutades võib jõuda tulemuseni, et kaks koos paiknevat taluõue oma hoonetega on personaalraamatutes ja hingeloendites nimetatud Loja nr. 1 ja nr. 2. Viimane on 1830. aastaks veel omakorda jagatud kahe peremehe vahel. Taluõued ja aiamaad on kõrvuti asunduse põhjaservas, nendest lõuna pool asuvad kaks veskit ning kiviaedadega kolmeks jaotatud põllud ja karjamaad. Põldude ja karjamaade taga, asunduse lõunaservas paiknes umbes 9 x 3½ sülla (19 x 6,5 m) suurune hoone koos selle ette jääva platsiga, mis kaardil kannab taluõuega samasugust tingmärki. Umbes 125 m² pindalaga hoone ja poole suurem plats selle ees olid mõõdetud nelinurkse sisselõikega Suuremõisa karjamaa alale ja karjamaa poolt kiviaedadega piiratud. Piki karjamaa serva sai maanteelt keerata itta, Hilleste külla. Ja selle teeraja ääres, 225 m kaugusel maanteest, asuski kõnealune hoone. Pühalepa kirik oli eraldiseisvast hoonest linnulennul u. 500 m kaugusel kirdes. Mõõda teed veidi üle kilomeetri ehk siis ühe versta kaugusel.

Milline oli palvemaja külastatavus 18. sajandi teisel poolel, ja kui mitmele inimesele see palvemaja omal ajal ehitati, me ei tea. 1825. aastal oli Pühalepas 400 regulaarset külastajat, 1829. aastal 450.⁶¹ Hoone suuruse ja võimaliku mahutavuse kohta saab tuua võrdluse 1830. aastal ehitatud ja siiani algsete pinkidega sisustatud Pikavere palvemajast, mille välismõõdud ja hoone ees paiknev kogunemisväljak on võrreldavad Pühalepas Lojal asunud hoone gabariitidega. Pikaveres mahuvad 360 istekohta palvesaali, mille suu-

rus on 128 m². 1825. aastal palvemaja vähese mahutavuse pärast ei kurdunud, pealegi oli vennastel kombeks vajadusel kaasata lahtiste akende ja uste kaudu koosolekusse ka palvemaja ees seisjad, kes sisse ei mahtunud.

Loja taludes elasid personaalraamatu järgi kaks esimese abilisena märgitud hernhuutlast. Pühalepa keskuse 1708. aasta kaardil oli selle talu peremehena kirja pandud Lohja Jak. Personaalraamatu alustamise ajal oli Loja talus nr. 1 peremeheks Jaagu poja poja Peedo Jaagu poeg Jago Peet, kes suri 1829. aastal.⁶²

Tema vend Jago Thomas oli surnud seitse aastat varem.⁶³ Vennastekogu esimese abilisena on personaalraamatus tähistatud Thomase lesk Marre, kuid ühtki teist „hulgakese” liiget talus polnud. Jago Peet jättis maha alaealised pojad ja esialgu sai peremeheks Thomase ja Marre 29-aastane poeg Michel. 1830. aastal jagati Loja talud kolmeks ja Michel jäi neist ühes peremeheks.

Palvemaja hooldamise põhiraskust kandis Loja talus nr. 2 alates 1812. aastast peremeheks olnud Laasi Juhhann. Tema oli jätkuvalt vennastekogu esimene abiline.⁶⁴ Hernhuutlased olid ka tema naine Ann ja samas talus elanud Tõnnise Laasi naine Ann. 1825. aasta visitatsiooni protokollis on nimetatud peakiriku juures asuva palvemaja pidajateks Kassewelja Juhhann ja köster Thoma Jürri.⁶⁵ Isanime ja ameti järgi on lihtne määratleda köstrit, kes elas Hilleste külas talus nr. 6.⁶⁶ Kassewelja Juhhann on aga nimetatud hüüdvõi perekonnanime järgi, mis hingeloendite isa- ja eesnime traditsiooni ei järgi. Pärisorjusest vabastamine tõi reeglina kaasa perekonnanimed, kuid 1817.–1833. aasta personaalraamatus neid veel ei kasutatud. Pühalepa nimepaneku raamat koostati 1835. aastal

⁶⁰ EAA, f. 854, n. 4, s. 451.

⁶¹ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 409; EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 58p.

⁶² EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 8p. Tema poegadest vanem (Peeto Peter) võeti 1831. aastal nekrutiks ja noorem (Peeto Johann) läks 1833. aastal Kärddlasse.

⁶³ Vt. EAA, f. 1, n. 2/C-IV, s. 266, l. 2; f. 1864, n. 2/V, s. 73: 201; f. 3168, n. 2, s. 12, l. 18p.

⁶⁴ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 19.

⁶⁵ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5199, l. 54.

⁶⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 18p.

ja selleks ajaks olid mõlemad oma kodust lahkunud.⁶⁷ Nii saame vaid nende lähisugulaste perekonnanime juures olevate põhjenduste järgi teada, millised perekonnanimed käiku läksid. Laasi Juhhanni lahkumise järel Hilleste külla kolinud poeg Johanni Thomas sai 1835. aastal nimeks Thomas Kassewälja.⁶⁸ Selle nime all kanti ta ka 1858. aasta hingeloendisse, kui Thomas Kassewelja elas juba Kärddlas.⁶⁹ Perekonnanime panemise raamatus oli ka märges, et Johanni Thomase uus nimi on antud isa (Kassewelja Johann) järgi. Sel moel saame teada, et Laasi Juhhann oligi Kasevälja Juhhann. Kui esimene Loja taludest on järjepidevalt kandnud Lo(o)ja nime, siis teine on järelikult nimeks saanud Kasevälja ja andnud selle nime ka tema maal asunud palvemajale. Alates 1827. aastast on ta vabastatud peremehe kohustest ja talu nr. 2 on hakanud pidama seal varem abiks olnud Tönnise Laas, kelle naine Ann oli samuti „hulgakese” liige. Loja talude ümberjaotamise käigus on kolmandat talu tulnud pidama veel Anni vend Simmo Tubala külast. Lojale toodi kupjaks Mikhle Peter, Värssu küla talu nr. 6 peremees.⁷⁰ Mikhle Peetrile varem usaldatud talus elas palju hernhuutlasi ja see oli Värssu küla lugemiskoht. Nii oli Loja uuel haldajal ja tema hernhuutlasest abikaasal Eval samuti kogemus vennaste lugemiskoha pidamisega. Kas oli taluperemees Juhhanni muud kohustused kasvavas vennastekogus tinginud vajaduse vähendada tema koormust põhitööl, me ei tea. Elama jäi ta samasse tallu palvemaja kõrval.

1834. aastal on talupojad Lojalt lahkunud ja edaspidi selle asunduse nimetust hingeloendites ei kasutata. Enamik neist on läinud Kärddlasse, kuhu kogunes üha rohkem rahvast. Kes aga jäid, läksid Hilleste külla vabadikeks. Lisaks Kasevälja Juhhanni pojale Thomasele

on oma perega Hilleste vabadikuks saanud ka Loja peremees Thoma Michel.⁷¹ Samal ajal vabastati ametist ka köster Thoma Jürri. Endist ametit jäi nii Jurri Köstrele kui ka tema poegadele ja vennapoegadele meenu-tama perekonnanimi Köstre, hiljem Köster.⁷² 1834. aasta hingerevisjoni ajaks juba 62-aastane Thoma Jürri Köster elas pärast ametist vabastamist oma poja juures ja suri samas Hilleste külas 9. mail 1852.⁷³ Nii olid kõik Kasevälja palvemaja esimesed abilis- sed 1834. aastaks kas lahkunud või ametist vabastatud. Kui uue kirikuseaduse tõttu üsna otsesele kontrollile ja kasutamiskiirangutele allutatud palvemaja veel tegutsema jäi, võis selle eeslugejaks veel mõni aeg olla ka endine köster. 1842. aastal on aga toimunud suurem rändamine Hilleste külast Kärddlasse ja teis- tega koos on sinna läinud ka Johanni Thomas Kassewelja.⁷⁴ See võis tähistada ka Kasevälja palvemaja tegevuse lõpetamist ja „hulgakese” koondumist Kärddlasse.

Lugemiskohad ja erapalvemajad

Pühalepa vennastekogus tervikuna olid aastatel 1817–1833 kõige rohkem esindatud n.-ö. maata peremehed ja eriti perenaised, kelle ettevõtlik vaim ja töö oli loonud ja hoidis kasutuses kokkusaamisteks vajalikku taristut. See hõlmas lisaks ametlikele palvemajadele ka kirikule mitte kuuluvaid palvemaju ja lugemiskohti. Palveruumide võrgu kohta võib samuti aimu saada Pühalepas aastatel 1817–1833 peetud personaalraamatu abil, mida täiendavad samast ajast säilinud hingeloendid. Nimelt on külade ja talude kaupa peetud personaalraamatu abil näha liikmete võrgustiku tuumikalasid ja saab lokaliseerida kuuluskohad erapalvemajade ja lugemistu-

⁶⁷ 51-aastane Kasevälja Juhhann läks 1833. aastal koos oma perega Kärddlasse, veelgi eakam köster Jürri (sündinud 3. märtsil 1773) vabastati pärast 1834. aasta revisjoni ametist.

⁶⁸ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 198, l. 3p.

⁶⁹ EAA, f. 1864, n. 2/X, s. 338, l. 288p.

⁷⁰ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 26p.

⁷¹ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 8p.

⁷² EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 198, l. 4p.

⁷³ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 52; 1864.2.X-338: 8p

⁷⁴ EAA, f. 1864, n. 2/IX, s. 166, l. 7p.

badega. Pühalepa vennastekogu liikmed olid esindatud kihelkonna kõigis asustusüksustes. Kassari saare kahe küla kohta detailsemad andmed puuduvad. Teame, et seal elas sel ajal sadakond „hulgakese” liiget. Ülejäänud liikmete elupaikadena on personaalraamatus koos Saarnaki laiuga nimetatud 36 küla ja asundust. Palvemajadest väiksemad kogunemiskohad, kuhu ühe või paari lähema küla rahvas nädala sees (näiteks kolmapäeviti ja laupäeviti) palvetundidele kogunes, olid vennastel tavaliselt külades, kus neid elas rohkem. Samuti olid rajatud piirkondlikud palvemajad, kuhu sai vähemalt suviti ka nädala sees kokku tulla.

Esimesi abilisi oli Pühalepa kihelkonna Hiiumaa-osas kuus, keda siis aruannetes nimetati eeslugejateks. Kui Kassari saarel võis piisata palvemajast endast, siis ülejäänud kihelkonnas olid vahemaad juba liiga suured, et nädalas mitmeks korra kokku tulla. Personaalraamatusse olid lisaks keske palvemaja ja erapalvemajadega seotud esimestele abilistele märgitud veel abilised, keda tuleb pidada lugemistubade hooldajateks. Raamatus oli neid tähistatud 27, sealhulgas 16 naist ja 11 meest. Abiliste ja esimeste abiliste elukohtade järgi oli Pühalepa kihelkonna suurema-saare-osa vennastel peale Kasevälja palvemaja kasutusel palvetoad 19 külas, ehk siis enam kui pooltes asukohtades.

Palukülas elanud esimene abiline Soba Jago Jürri oli peremeheks talus nr. 22, kus elas koos tema enesega kolm „hulgakese” venda ja kolm õde. Ka talusse abieli kaudu tulnud Liso, kes ise vennastekogusse ei kuulunud, tuli hernhuutlike vanemate juurest.⁷⁵ Palukülasse pandi pärast 1825. aasta visitatsiooni lisaks esimesele abilisele ametisse ka uus köster Peter. Tempa külas oli kaugelt väiksem kuulutuskoht, kuid oluline oma piirkonnas. Tempa küla esimene abiline Suitso Niggola Jürri oli peremees talus nr. 4, kus elas kokku neli hernhuutlast.⁷⁶ Tema naine Kreet oli kuni surmani (1825) samas külas

„hulgakese” abiline, vennastekogusse kuulusid ka sulane Tönnis ja peremehe õde Marre. Kui Suitso Niggola Jürri 58-aastaselt 15. juulil 1832 suri,⁷⁷ on Jürri õde Marre läinud Paluküla esimese abilise Soba Jago Jürri juurde. Nii on esimeste abiliste ringis märgata teatud solidaarsust. Mis omakorda kinnitab, et palvemajad ei tegutsenud omaette keskustena, vaid olid osadeks kas igal nädalal või mingi teise rütmi järgi koos käiva „hulgakese” suhtlemisvõrgustikust.

Pühalepa kihelkonna suuremad hernhuutlikud keskused olid kihelkonnakiriku kõrval Kaseväljal (neli esimest abilist), abikiriku ehk kabeli juures Kassari saarel (kaks esimest abilist), kihelkonna põhjaosas Palukülas (esimene abiline ja kolm abilist) ja kirikukihelkonna keskel Tempa külas (esimene abiline ja abiline). Ka Palukülasse rajati kõnealuse personaalraamatu pidamise ajal abikirik ja samas lähedal hakkas arenema Kärddla vabrikuküla. See lihtsalt kujunes suureks keskuseks ka kihelkonna mastaabis ja vennaste palvemaja pidigi seal olema. Tempa külas paiknenud kuulutuskoht on pigem sama suurte külade keskpunkt, mille asukohta võis määrata see, et Tempa küla asus teeristil, võrdsel kaugusel kihelkonnakirikust ja Palukülast. Ametlikus statistikas nimetamata palvemajad asusid mõisamaadel ja võisid olla talude juurdeehitised. Kuigi palvemajadega olid ilmselt seotud kõik kuus personaalraamatus nimetatud esimest abilist, oli ilmselt ka abilisi, kelle hooldada olnud lugemiskohad olid ümbruskonna jaoks pigem väiksed palvemajad ja nende autoriteet võrreldav esimeste abilistega. Pühalepa valitud hulgakese abilistest, nende elukohtadest ja hulgakese paiknemisest külade kaupa tuleb juttu allpool.

Lugemiskohtadele pühendatud osa on jagatud piirkondadeks. Peale Pühalepa kirikumõisa, kus asus keskne palvemaja, jagunes kirikukihelkond Ungern-Sternbergide Suuremõisa ja sellest eraldatud Soonlepa, Hiiessaare, Randvere, Partsi ja Kärddla kõrval-

⁷⁵ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 48.

⁷⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 81p.

⁷⁷ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 67.

mõisate vahel. Neid aga vennastekogu eraldi tööpiirkondadeks pidada on ebakindel. Piirid Suuremõisa ja kõrvalmõisate vahel ei olnud ilmselt ületamatud, pealegi oli vennastekogu lugemiskohtade võrgustik ilmselt pikemate traditsioonidega kui Suuremõisast lõigatud kõrvalmõisad. Seepärast pole põhjust selles kihelkonnas kuulumist ühe või teise mõisa alla pidada suureks takistuseks ja naaberkülas sai käia kas või mitu korda nädalas. Palvemajade ja lugemiskohtade piirkonnad on tuletatud nii mõisapiiride kui küladevaheliste teede võrku kõrvutades.

Pühalepa keskus ja kihelkonna lõunaosa

Pastoraadist põhja pool asus Kerema küla, kus oma abilist ei olnud. Külas elas aga kolmest vennast ja seitsmest õest koosnev „hulgake”, mis aktiivse tegutsemise korral vajas lisaks pühapäevastele kogunemistele palvemajas lugemistuba ka nädala sees. Nende jaoks oli vahemaa palvemajani siiski vaid paar-kolm kilomeetrit ja nad võisid palvetunde pidada koos Loja asunikega Kasevälja palvemajas.

Kasevälja palvemaja Pühalepa kiriku juures oli kõige lähemal Hilleste külale. Esimeseks abiliseks oli Hillestes köster Jürri ja talu nr. 3 perenaine Kreet.⁷⁸ Kuivõrd esimesed abilised olid üldjuhul seotud palvemajadega ja tavalise abilise staatuses lugemiskohtade pidajaid külas polnud, võisid neli Hilleste ja üks lähedalasuva Veoma küla hernhuutlane käia ka nädala sees Kasevälja palvemajas. Seda enam, et esimesed abilised olid selle palvemajaga niikuinii seotud. Seega võis Kasevälja suletud palvetundidest osavõtjaid koguneda vähemalt 19.

Ilmselt oli aga koosolekust osavõtjaid rohkem, sest tihedad sidemed olid ka Aruküla ja Hilleste hernhuutlaste vahel. 1830. aasta paiku kolis Aruküla abiline Hindre Jago Niggolas oma naisega Hilleste külla. Selle

talu pererahvas polnud küll „hulgakese” liikmed, kuid perenaine Liso pärines hernhuutlikust perest. 1833. aastal kolis Niggolas ilmselt koos teiste hernhuutlastega edasi Kärdlasse.⁷⁹ Abilise staatuses Niggolase ajutine asumine Hillestes näitas siiski kahe küla tihedamat seost hernhuutlaste võrgustikus. Aruküla oli Hillestest paari kilomeetri kaugusel ja sinna viis sama tee, mis kiriku teeristilt lõuna poole suundus ja palvemaja lähedalt mööda läks. Soonlepa kõrvalmõisale kuulunud Arukülas asus enne 1830. aastat kogu Hiiumaa kagutipu vennaste kuulutuskoht ja Niggolas oli ainus abiline kogu lähiümbruses. Personaalraamatu järgi polnud rohkem abilisi Hilleste ümber asunud Soonlepa kõrvalmõisa Lepisto (Valipe) ega Veoma külakeses, kus mõlemas elas üks hernhuutlastest taluperenaine. Ega ka Arukülast 3–4 kilomeetri kaugusel paiknenud Sarve külas, kus vennastekogusse kuulusid viis perenaist ja kolm peremeest. Arukülas eneses oli saare kagunurga kõige suurem hernhuutlaste kogum, mille moodustasid koos abilisega neli peremeest, neli perenaist ja neli nendest ühiskonnas madalamal astmel seisnud naist. Aruküla kõrvale jäi ka pastoraadile kuulunud Hinso, kus elas üks hernhuutlastest taluperenaine. Nii oli Aruküla abiline kuni 1830. aastani ümbruskonna 23-liikmelise „hulgakese” eestvedaja. Ja tema asumine Hillestes näitas ilmselt tema „hulgakese” traditsioonilisi sidemeid Pühalepa keskse palvemajaga, kuhu võidi suviti koguneda ka nädala sees.

Pärast 1834. aastat, kui kihelkonnas käisid suured ümberasumised ja toimus muudatus Kasevälja palvemaja eeslugejate ringis, muutus olukord ka Soonlepa kõrvalmõisa hernhuutlaste suurimas keskuses Arukülas. Nimelt on pärast Aruküla endise abilise Niggolase Kärdlasse kolimist läinud Hilleste küla talust nr. 3 Aruküla tallu nr. 3 üks keskse palvemaja esimesi abilisi, Kreet.⁸⁰ Lõpuks 87-aastaseks elanud Kreet Dampf oli 1834. aastal küll juba 59-aastane ja tema mees Mihkli Laas kuus aastat vanemgi. Siiski võisid just nemad üle

⁷⁸ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 17.

⁷⁹ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 171p.

⁸⁰ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 42.

võtta varem Hindre Jago Niggolasele pandud kohustuse koondada Hiiumaa kagunurga „hulgakesi”. 1847. aasta sügisel jäi Kreet leseks ja selleks ajaks juba 72-aastane öde ei suutnud ilmselt enam kaua kanda vaimuliku töö kohustust. Sellest ajast pole meil aga täpsemaid andmeid hernhuutlaste „hulgakese” toimimisest kihelkonnas.

Soonlepa kõrvalmõisa teises servas, Salinõmme külas, oli kogunemispaik küla abilise Mihkle Laasi Mihkle ja tema naise Liso juures. Sealse „hulgakese” täisliikmeteks olid veel üks taluperemees ja kolm naist – üks perenaine samast külast, teine Saarnaki laiü ainsast talust ja üks vabadik. 1831. aastal läksid abiline Mihkel ja tema abikaasa Liso aga Salinõmmest Lepisto tallu nr. 3. Selle tulemusel jäi kogu Soonlepa mõisa ainuke lugemistuba Lepisto külla, sest samal ajal oli Aruküla abiline Hindre Jago Niggolas oma naisega kolinud Hillestesse.

Sellesse piirkonda võiks kauguse poolest arvata ka Suuremõisa Vahtrepa küla Hiiumaa idarannikul. Samas oli sealses neljast peremehest, ühest vanaperenaisest ja kahest vabadikunaisest koosnevas „hulgakeses” ka kaks abilist. Mis omakorda tähendas kohaliku palvetoa olemasolu külas.

Kokkuvõttes on tõenäoline, et hernhuutlased nii pastoraadist edasi paiknenud Kerema külast kui ka Kasevälja palvemaja naabrusest Hillestest on kasutanud palvemaja teistest sagedamini. See võimalus oli ka kihelkonnakeskusest lõuna ja kagu poole jäänud Soonlepa kõrvalmõisas elanud „hulgakesitel”, kes enne 1830. aastat kogunesid ilmselt nädala sees suurema seltskonnaga Arukülas ja väiksemaga Salinõmmel, pärast 1830. aastat aga järelikult nii Kasevälja palvemajas kui Lepisto külas. Nii võis näiteks suvisteletule suletud palvetundidele nädala sees Kaseväljal regulaarselt koguneda 50-60 lähikonna hernhuutlast. Palvemajast umbes tunnise jalgsiteekonna raadiuses oli 11 asustusüksuse kohta neli abilistega kuulutuskohta, millest pooled pärast 1830. aastat kadusid.

Kihelkonna lõunaosa vennastekogu ise-

loomustuseks võib öelda, et sealkandis elanud 53 hernhuutlasest olid $\frac{2}{3}$ naised, mis kihelkonna keskmisest moodustas mõnevõrra suurema osakaalu. Selles piirkonnas oli ka ainus küla terves kihelkonnas (Soonlepa Sarve), kus kõik hernhuutlased olid kas peremehed või perenaised. On võimalik, et varem Hillestes ja hiljem Arukülas elanud esimene abiline Kreet Dampf oli Hiiumaa kagunurga „hulgakese” peamine hoolekandja ja lisaks lugemistubadele oma külades kasutasid sealtkandi inimesed teistest sagedamini kogunemisteks Kasevälja palvemaja. Soonlepa kõrvalmõisa Aruküla, Salinõmme ja Lepisto lugemiskohad polnud küll eriti püsivad, kuid tegemist oli vennaste ühe hõredama asustuspriirkonnaga terves kihelkonnas. On näha jälgi ka lugemiskohtade liikumisest vastavalt aktiivsemate hernhuutlaste kolimisele ühest talust teise.

Pühalepa kihelkonna keskosa

Hiiumaa kirdeosas paiknesid hernhuutlaste „hulgakesed” tunduvalt tihedamini kui kagunurgas. Randvere kõrvalmõisa Värssu külas oli vennastekogul kaks abilist ja poolteist kilomeetrit lõuna pool asunud Hagaste külas üks abiline. Abilisi polnud vaid nende külade vahel paiknenud Puliste külas. Hagaste abiline oli talu nr. 2 peremees Andruse Thomas, Värssu omad aga talu nr. 6 peremehe venna naine Marre (kellest koos oma hernhuutlasest mehega hiljem Palukülas vabadikud said) ja samas talus elanud Ado lesk Kert. Värssu talu nr. 6 oli ilmselt tugev vennaste kants. Sealne perenaine Eva oli samuti vennastekogu liige ja tema abikaasa läks Pühalepa Lojale pastoraaditalude kupjaks 1830. aastast,⁸¹ kui Loja talud ümber jagati.

Selles rannikupiirkonnas, kus kolme küla peale elas kokku 36 hernhuutlast, võis abiliste paiknemise järgi asuda kaks palvetuba: Andruse Thomase käsutusse antud talus Hagaste külas ja vähemalt kuni 1830. aastani ka Värssu talus nr. 6.

⁸¹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 26p.

Värssu külast piki rannikut kilomeeter põhja poole algas Suuremõisa Hellamaa küla, kus vennastekogu 20 liikme hulgas oli kaks abilist. Mõlemad, nii Matse Juhhann talus nr. 5 kui ka Nõwwi (Perdi) Tõnnis talus nr. 8/9 olid pandud peremeesteks. Esimene neist oli kihelkonnakiriku üks võõrmündritest. Värssu külas elasid hernhuutlased üheksas talus ja võisidki moodustada kaks gruppi: talud nr. 2–5 esimese ja talud nr. 9/10, 11/12, 13/14 ja 14/15 teise lugemistoa ümber.⁸²

Hellamaa külast vaid kilomeeter-poolteist sisemaa poole, suurema maantee ristil asus Suuremõisa Tempa küla. Tempa külas elas 11 hernhuutlast, kellest talu nr. 3/4 peremees Suitso (Pertti) Jürri oli esimene abiline ja tema naine Kreet abiline.⁸³ Kui Kreet 1825. aastal suri, ei jäänud kohalikud palvetunnid ilmselt veel katki, pealegi võttis Jürri uue naise Madli.⁸⁴ Võimekaid töötajaid oli seal enamgi, samast külast saadeti Hindri Peter köstriks Palukülla. Tempa küla esimene abiline võis olla nii piirkonnajuht kui ka seal asunud suurema lugemiskoha või lausa talupoegade eneste poolt ehitatud palvemaja peremees. Sel juhul polnud see palvemaja üksnes Tempa küla üheteistkümmne hernhuutlase, vaid ka Värssu, Puliste, Hagaste, Hellamaa ja Kuri külade „hulgakeste” – kokku 74 hinge – ühises kasutuses. Kui aga Suitso Jürri 1832. aastal täies meheas (56-aastasena) suri, võis arvatavasti just selle taluga seotud erapalvemaja tegevus soikuda, kuigi järgmiseks peremeheks oli talus tema 24-aastane poeg Jürri Laas.⁸⁵ Ei Laas ega tema Nõmba külast pärit kaasa olnud personaalraamatus märgitud hernhuutlasteks, samas võis ka nende liisutõmbamine olla alles ees. See oli kogu kihelkonnas juba suurte muudatuste aeg ja me ei või olla kindlad, kas pastor sel ajal „hulgakesse” valitud enam tähistas. Siinkohal võib kindel olla vaid selles, et vähemalt enne 1830. aastate algust oli Tempa hernhuutlaste oluline keskus.

Hellamaa vahetus naabruses piki rannikut põhja poole asusid Soonlepa Vähekurri ja Suurekurri (Kuri) külad. Esimeses neist olid vaid talu nr. 5 peremees ja perenaine hernhuutlased, sealjuures oli perenaine Ann ka kohalik abiline. Kokku oli mõlemas Kuri külas seitse vennastekogu liiget ja nende lugemistuba oli ilmselt Anni juures. Sealt edasi algasid taas Suuremõisa valdused ja nendest esimeses, Sääre külas, polnud kümnel kohalikul hernhuutlasel oma abilist, kuigi selles tihedalt asustatud piirkonnas on raske tõmmata piirkondade eraldusjooni, kuulusid Sääre ja Harju talu ilmselt juba järgmisse piirkonda ega olnud enam nii tihedalt seotud Tempa esimese abilisega.

Pühalepa lääneosas oli veel üks asustuskogum, mis jäi Tempast küll eemale, kuid polnud seotud ka ühegi teise hernhuutlaste tugipunktiga. Tempa teeristilt viis sisemaa poole tee, mille ots ulatus Hiessaare kõrvalmõisa valdustesse. 4–5 kilomeetri kaugusel Tempast algasid selle mõisa külad. Hiieküla (Vilivalla ja Loja) talus nr. 2 peeti samuti lugemistuba, sealse abilisena on personaalraamatusse märgitud perenaine Ann.⁸⁶ Teinegi kuulutuskoht võis olla talus nr. 5, mille perenaine Marre oli samuti abiline.⁸⁷ Nii tema 1827. aastal surnud mees kui ka uuest peremehest poeg ja tolle naine olid „hulgakese” vennad ja õed ning talu ennast kasutas pastor ka peatumiseks kohaliku visitatsiooni käigus. Hiieküla elanikest olid hernhuutlased 14 inimest, mis ei olnud küll eriti suur hulk mitme lugemistoa pidamiseks. Hiieküla Vilivalla piirnes lõunast Undama külaga, kus samuti elas kolm „hulgakese” õde. See küla piirnes omakorda Tammela külaga, kus elas veel neli õde. Tammela hernhuutlaste hulgas polnud ühtki perenaist ja ilmselt polnud seal ka lugemiskohti. Nii moodustus Hiieküla kahe abilise ümber juba 21-liikmeline „hulgake”. Hiieküla Vilivallalt oli kihelkonna

⁸² EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 77p–80p.

⁸³ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 82.

⁸⁴ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 79p.

⁸⁵ EAA, f. 3168, n. 2, s. 4, l. 67; f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 79p.

⁸⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 53p.

⁸⁷ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 54p.

keskse Kasevälja palvemaja juurde otseteed pidi kaheksa kilomeetrit, mis pühapäeviti käimiseks polnud pikk maa. Hiieküla ise oli üle kolme kilomeetri pikk. Tempa oli tunnise jalgsiteekonna kaugusel, mis samuti polnud kaugel. Siiski võib olla, et selles küladekogumis oli ka oma palvemaja. Selle asukoht oli sel juhul Hiieküla talus nr. 2, sest kohaliku visitatsiooni märkuste juures on täiendatud, et abiline Ann loeb ja on palvemajapidaja.⁸⁸ Palvemaja kasutasid sel juhul ilmselt ka naabruses paari kilomeetri kaugusel asuvas Suuremõisa Nõmba külas elavad hernhuutlased. Seal oli abiliseks oma hernhuutlastest mehe Leemeti Peedo Johanni kõrval talu pidanud perenaine Kreet, kes 1827. aastal jäi leseks.⁸⁹ Külas oli kokku 13 hernhuutlast, mis Hiieküla, Undama, Tammela ja Nõmba külade „hulgakese” suuruseks teeb kokku 34 hinge.

Kihelkonna keskosa vennastekogu eripära oli suhteliselt suurem ödede osakaal. See moodustas 108-liikmelisest „hulgakesest” tervelt 68%. Sealjuures oli nende seas suur vabadike ja tüdrukute osa, mis moodustas kihelkonna keskmisest (22%) viie protsendi võrra suurema osakaalu. Eriti suur oli see Tempa küla ümber koondunud vennastekogus – tervelt 35,5%. Lisaks olid ka siinsed palvemajad eeldatava külastajate arvu järgi otsustades kõige väiksemad.

Pühalepa kihelkonna põhjaosa

Arvatavasti Tempa piirkonda jäänud Kuri küladest edasi paiknes Sääre küla, kus elas kümme hernhuutlast. Neist üheksa olid naised. Seal abilist polnud, nagu ka ühe vennastekogu esindajaga Joandi külas. Kuid järgmises, Harju külas, elasid talus nr. 1 lausa kaks abilist. Külas endas ega veel neli „hulgakese” venda-öde. Perenaine Madli on 1822. aastal küll surnud ja ainsaks abiliseks jäi külas peremees Mihkle Jürri. 1829. aastal

läks aga temagi elama Partsi küla talu nr. 1. Suuremõisa valduses olevad Sääre, Joandi ja Harju ja küla paiknesid Soonlepa mõisa juurde kuuluvatest Kuri küladest loodes, Partsi kõrvalmõisa keskuse poole viival teel. Abilise Mihkle Jürri liikumise järgi otsustades võisid nad moodustada ühe suhtluspiirkonna Partsi kõrvalmõisa keskusega, kus elas seitse vennastekogu liiget.

Partsi mõisale kuulus ka Ala küla, kus elas viis hernhuutlast. Talu nr. 4 perenaine Ingel, kelle mees suri 1820. aastal, on personaalraamatust tähistatud ülekirjutatud tähega, mille puhul on raske aru saada, kas see on õ-st tehtud *a* või vastupidi.⁹⁰ Partsi ja Ala küla vahel asus Suuremõisale kuulunud Sakla küla, kus elas kümme „hulgakese” liiget ja abilisea tegutses talu nr. 2 perenaine Ann.⁹¹ Tema on 1820. aastal jäänud leseks ja 1829. aastal kolinud Kukka külla samas mõisas. On võimalik, et Partsi külla elama asunud Harju abiline Mihkle Jürri asendas Anni. Samuti on võimalik, et vennastekogu Sakla ja Ala küla abiliseks või lausa Sääre, Joandi, Harju, Partsi Ala ja Sakla küla vaimulikuks abiliseks oli mingi aja Ingel Ala külast.

Kukka külas oli 11 „hulgakese” liiget ja personaalraamatu pidamise alguses polnud seal vennastekogu abilist. Samuti polnud abilist naaberkülas Tikkas, kus elas „hulgakese” viis öde. Tikka ja Kukka küla kõrval asunud Partsi kõrvalmõisa Krossa asunduses oli seevastu abiliseks talu nr. 2 peremees Simmona Juhmann ja kõik kolm kohalikku hernhuutlast elasidki selles talus. Nii võisid ka Kukka inimesed seal palvetundides käia. 1829. aastal on aga toimunud muutus ja Kukkasse on kolinud Sakla abiline Ann. 1830. aastal on Kukka külla asunud veel üks abiline, Andrese lesk Wollu Löpelt.⁹² Kukka talu nr. 2, kuhu Wollu elama asus, oli oma surmani (1828) pidanud vennastekogu liige Pedo Jõrna Peet. See talu oli 19. sajandil kogu piirkonna ärksama usurahva üks tähtsamaid palvetundide pidamise

⁸⁸ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 53p.

⁸⁹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 36.

⁹⁰ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 70.

⁹¹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 65p.

⁹² EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 56.

paiku, kus veel 1886. aastal toimus otsustav koosolek vennastekogu traditsioone jätkavate priilaste ja baptistide omavahelise jagunemise teemal.⁹³ Kukka küla Peedu (Pedo) talu hernhuutlike palvetundide pidamise traditsioon on usutavasti varasem kui vennastekogu abilise Wollu tegevus seal alates 1830. aastast, sest vaevalt et ledest abiline palveruumi ehitamisega alustas.

Vennastekogu liikmete kolimiste järgi võib oletada, et samasse tööpiirkonda koos Partsi, Sakla ja Alaga kuulusid veel Löpe ja Palade. Löpe abilisega (Andrese lesk Wollu) koos oli seal külas olnud kaheksa hernhuutlast, kellest seitse olid naised. Palade vennaste „hulgake” oli rohkem tasakaalus ja tosinat hinge teenisid abilistena talu nr. 3 peretütar Marre ja lesk Ingel naabertalust.⁹⁴

Kokku elas Sääre, Joandi, Harju, Partsi, Ala, Sakla, Löpe, Palade, Tikka, Kukka ja Krossa külates 79 hernhuutlast. Löpe külast kolme kilomeetri kaugusel oli Randvere kõrvalmõisale kuulunud Tubala küla, kus elas veel 17 hernhuutlast. Tubalas oli kaks vennaste abilist – talu nr. 5 peremees Juhhanni Niggolas ja kolmandas talus elanud Andruse lesk Liso, kes suri 1827. aastal.⁹⁵ Selle järgi, et Tubala talusse nr. 6 tuli elama vennastekogu õde Madli, kes enne seda oli vabadiukuks Löpel, näitab Tubala ja Löpe vahelisi sidemeid.⁹⁶

Kuigi Löpe jaoks oli suurem usuelu keskus sellest külast paari kilomeetri kaugusel asunud Paluküla, olid Tubala inimesed seotud ka linnulennult umbes 15 kilomeetri kaugusel asunud kihelkonnakeskuse palvemajaga Pühalepa Lojal. Sealt oli naise võtnud ja Tubala talust nr. 10 Loja talusse nr. 2 (Kasevälja) elama asunud ka Laasi Simmo. Simmo tuli 1818. aastal naisega Lojalt taas isa juurde Tubalasse, kuid Loja talu nr. 2 poolitamise järel (1830) läksid nad sinna

tagasi. On arvata, et Kasevälja palvemajas käisid sagedasti koos kõik kihelkonna „hulgake” liikmed ja suhete sõlmimine polnud kuigi keeruline. Siiski on murrangulisel ajal peetud personaalraamatus juba märgata jälgi hernhuutlaste uute keskuste tekkimisest kihelkonna põhjaosas, kus sel ajal elas juba „hulgake” enamik.

Paluküla ja Kärkla

Lisaks Pühalepast poolel teel Palukülla paikenud Tempale kujuneski kõige rahvarohkemaks piirkondlikuks keskuseks Paluküla. Hiessaare kõrvalmõisas (Hienhoff) Palukülas elas 38 vennastekogu liiget. Palukülasse oli Hiiumaal ja mujal Eestimaal suuri valdusi omanud Ungern-Sternbergide suguvõsa 1820. aastal ehitanud lausa abikiriku. See arhitektuuriliselt teedrajav neogooti stiilis ehitist oli algselt mõeldud parunite hauakabeliks, kuid soklikorruse hauakamber osutus kõrge pinna veetõttu kasutamiskõlbmatuks ja uhket kabelit hakati põhikorrusel kasutama abikirikuna. Hernhuutlike talupoegade palvetundideks Paluküla kabelit siiski ei kasutatud. Et Palukülas palvemaja oli, tuleb välja seletusest personaalraamatus. Kui Tempa külas taluabiliseks olnud Peter koos oma naise Kreedaga saadeti Palukülla (kus Peterist sai köster), on mõlemad personaalraamatu märkuse järgi asunud just „palvemaja juurde”.⁹⁷ Seda pidas ilmselt Paluküla talu nr. 22 peremees Soba Jago Jürri, kes ühtlasi oli ainuke esimene abiline kihelkonna põhjaosas.⁹⁸ Paluküla palvemajas võis personaalraamatu pidamise ajal kinnistel koosolekutel käia 136 kihelkonna põhjaosa hernhuutlast, mis muutis selle tähtsaimaks piirkondlikuks palvemajaks kihelkonnas. Pole ime, et seal oli ametis kihelkonna teine köster. Et palvemaja

⁹³ J. Plaat. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, lk. 112. Jaanus Plaat on Peedu talu palveruumi pildistanud veel 1997. aastal.

⁹⁴ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 63p–64.

⁹⁵ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 31–31p.

⁹⁶ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 31p.

⁹⁷ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 51p, 81p.

⁹⁸ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 48.

kirikuaruannetes ei nimetata, pidi see olema mõisamaal ja ilmselt ka talupoegade eneste ehitatud. Paluküla kohalik lugemistuba asus ilmselt talus nr. 7, sest vennastekogu abilis- teks olid selle talu peremees Simmona Laas ja tema 1829. aastal surnud abikaasa Ingel.⁹⁹ Kolmandaks abiliseks oli sama küla vabadik Sola Mihkeli Juhhann.¹⁰⁰

Palukülalt kolme kilomeetri kaugusel, Pühalepa kihelkonna viimases sopis, asus hiiurootsi talupoegade poolt selleks ajaks juba maha jäetud Kärkla. Seal elas talus nr. 2 veel peremees Anders Andersson, kes oma naise Marrega olid ka ainsad vennastekogu liikmed kogu külas. Kui aga Kärdlasse toodi kalevivabrik, saabus sinna hulganisti hernhuutlasi nii Pühalepa kihelkonnast kui ka kogu Hiiumaalt. Kui Ungern-Sternbergide kalevivabrik 1830. aastal Suuremõisast Paluküla kõrval asuvasse Kärdlasse üle toodi ja seda seal hoogsalt arendama hakati, jäi uus abikirik mitmesaja töölisega tööstuskeskusest siiski liiga kaugele ja vabriku juurde rajati oma pühakoda. Esmalt oli kasutusse võetud hiiurootslaste vana Püha Olavi puukabel ja hiljem vabriku poolt ehitatud puukabel. 1847. aastal ehitati juba vabriku kõrvale 179-istekohaline puust Saksa kabel, mis sai ka vennastele uueks kooskäimise kohaks.

Samal ajal olid toimunud suured muutused ka hernhuutlaste palvemajade ja lugemiskohtade võrgustikus. Need algasid juba 1820. aastatel ja jõudsid järgneva inimpõlvega lausa sinnamaale, et tegevuse lõpetas ka Hiiumaa vanim palvemaja Pühalepa kiriku juures. Kasevälja palvemaja nimetatakse viimast korda veel 1838. aastal ja ilmselt tegutses see kuni 1842. aastani. Pühalepa pastoraadi lähedale püstitatud uue palvemaja seina sisse

olla lõigatud daatum 21.10.1846, mis ilmselt tähistab selle valmimisaega.¹⁰¹

Suured muudatused hernhuutlikus taristus ei olnud vaid Pühalepa eripära. Vennastekogu traditsioonid olid seotud talupoegliku ühiskonnaga ja külates välja kujunenud võrgustikuga. Talude ümberjagamine ja uued tuuled põllumajanduses lõhkusid selle taristu nii põhjalikult, et isegi saare kõige suurema külastajate hulgaga Käina Vällika palvemaja viidi 1823. aastal oma seniselt kohalt minema.¹⁰² Seda tingis ilmselt põlvkonnavahtetus, sest arvatavasti eeslugejate traditsiooni kandnud vanaperemees Hans oli 1816. aasta revisjoni ajal juba 63-aastane ja suri 1825. aastal.¹⁰³ Vällika talu juurdeehitusena tegutsenud palvemaja võeti lahti ja viidi Käära talu juurde ning püstitati uuesti alles 1852. aastal, kui vähese külastatavusega vennaste palvemaju Hiiumaal juba leeritubadeks muudeti.

1850. aastate keskspaigaks oli hernhuutlaste arv mujal Eestimaal jõudnud kõige kõrgema tasemeni ja ka Hiiumaaga samasse praostkonda kuuluv Haapsalu ringkonnas tõusnud 4492 vennastekogu liikmeni.¹⁰⁴ Hiiumaal oli aga vennaste olukord täiesti teistsugune. Kui 1838. aastal oli saare „hulgakestes” veel 1323 liiget, siis 1857. aastal oli kogu Hiiumaal vaid 464 vennastekogu liiget (337 öde ja 127 venda) ja 80–90 liikmekandidaati, kelle palvetunde korraldasid 32 abilist ja 51 naisabilist.¹⁰⁵ Tuleb eeldada, et hernhuutlaste arvu kiire kahanemine on seotud traditsioonilise elulaadi muutusega. Pühalepa kihelkonnas oli pärisorjusest vabastamisele ja talude ümberjagamistele lisandunud ka tööstusliku pöörde mõju. Suuremõisast Kärdlasse üle viidud ja suu-

⁹⁹ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 44p.

¹⁰⁰ EAA, f. 3168, n. 2, s. 12, l. 49p.

¹⁰¹ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 200.

¹⁰² Samas, lk. 196.

¹⁰³ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 195, l. 122p. Putkaste mõisnik major Peter Carlovitsh Baron von Stackelberg pani oma talupoegadele esialgu kroonulikud nimed ja Vällika Simmona Hans oli Hans Simonow. Alles perekonnanime panemise raamatus 1835. aastast said tema pojad perekonnanimeks Wellika (EAA f. 1864, n. 2/VIII, s. 196, l. 70p).

¹⁰⁴ J. Plaata. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, lk. 46.

¹⁰⁵ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 220.

realt ette võetud Ungern-Strenbergide kalevivabriku väljaarendamine viis endaga kaasa 1834. aastaks 87 perekonna esindajad, kokku 223 inimest.¹⁰⁶ Enamikus olid nad Pühalepa kihelkonnast ja 1833. aastal oli perega Pühalepa Lojalt Kärddlasse asunud ka Kasevälja palvemaja peremees Laasi Juhhann (Johann Kasewälja).¹⁰⁷ Vanuselt teine, 20-aastane, poeg Thomas jäi esialgu vabadikuks Hilleste külla, kuid 1842. aastal kolis temagi Kärddlasse. Hernhuutlasi kogunes sinna arvestatav hulk, üsna pea võeti kasutusele hiiurootslaste vana kabel ja moodustus Kärddla „hulgake”. Kuulutuskohal Kärddlas oligi nendel aastatel ainus lisandus kogu saare hernhuutlaste vaimuliku töö taristule. Ühtlasi muutus see ka suurimaks kuulutuskohaks ja Kärddlas elas Hiiumaa hernhuutlaste hoolekandja Müller, kes töötas kalevivabrikus kassiirina.¹⁰⁸ 1863. aastal sai valmis uus paekivist laotud ja valgeks krohvitud saksa kabel Kärddlas, mille ehitamist lisaks parunitele finantseerisid ka vabrikutöölised. Kivist palvemaja meenutav vabriku kabel, mis vennastele ei kuulunud, jäi alates 1885. aastast ainsaks hernhuutlaste palvesaaliks Pühalepa kihelkonnas.¹⁰⁹ Sealse vennastekogu sekretäriks oli Kärddla tütarlastekooli õpetaja Gustav Bransfeld ja teised kolm eeslugejat olid vabrikutöölised.

Järellugu

Kärddla vabrikutöolistest koosnev „hulgake” oli ilmselt tihedamini seotud kui endised suhteliselt suurel maa-alal tegutsenud ja mitmeastmelise võrgustikuga ühendatud usuringid. Saksa keel oli muutunud vabriku vennastekogus üha tähtsamaks ja suhtlus saksakeelse palgatöölise kihiga tingis ven-

naste meelelaadi moderniseerumise. Seda on näha ka Pühalepa „hulgakese” ühes tuntumas perekonnas. Kasevälja palvemaja peremehe Juhhanni noorema poja Thomas Kasewälja pojad saksastasid oma perekonnanime Birkenfeldtiks.¹¹⁰ See haridust saanud põlvkond vaatas juba linna poole, kus olid avaramad suhtlemise- ja läbilöögivõimalused. Nii asusid Thomase vanemad pojad Johann 18- ja Karl 20-aastasena vastavalt 1852. ja 1857. aastal elama Haapsallu.

Teisalt leidis perekonnas ka neid, kes käitusid risti vastupidi ja püüdsid elus hoida „hulgakesi” maal, kus palvemajade ja lugemistubade võrk oli 1850. aastateks oluliselt hõrenenud. Kasevälja Juhhanni vanem poeg läks Kärddlast tagasi kodukanti, see tähendab samasse kanti oma kunagise kodukülaga, mida selleks ajaks enam polnud. 1861. aastal abiellus 51-aastane Peter endast 19 aastat noorema Anniga Vahtrepa külast ja kolme aasta pärast sündis neil tütar Anna.¹¹¹ Peter ja Ann Birkenfeld(t) elasid Kerema külas Pühalepa pastoraadi juures. Aastatel 1875–1877 Friedrich Eurichi poolt joonistatud Suuremõisa keskuse kaardil on näha suured muudatused, mis maade jaotuses võrreldes 1830. aastaga olid toimunud.¹¹² Kogu endine Pühalepa Loja maa, kus Peter oli üles kasvanud, kuulus Suuremõisale ja Loja talude kohal laius põld. Personaalraamatu pidamise ajal Suuremõisale kuulunud Hilleste küla oli hilisemal kaardil juba kirikumõisa all. Vana palvemaja enam ei olnud ja uus 20 x 10 meetrise ruuduna kujutatud puust *Bethaus* oli ehitatud mõisa aladele – metsatukkadega karjamaale, mõisa valduste ja pastoraadi maade piiril. Endisest Kasevälja palvemajast kilomeetri jagu põhja pool, kiriku juurest pastoraati viinud tee ääres seisab see tänini. Kerema küla oli palvemajale kõige lähemal ja Peter

¹⁰⁶ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 259.

¹⁰⁷ EAA, f. 1864, n. 2/VIII, s. 197, l. 7p.

¹⁰⁸ G. Philipp. Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung, lk. 319.

¹⁰⁹ V. Ilja. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 199.

¹¹⁰ EAA, f. 1864, n. 2/X, s. 338, l. 288p.

¹¹¹ EAA, f. 3168, n. 1, s. 25, l. 51p.

¹¹² EAA, f. 3724, n.4, s. 748, l. 2.

oli seal aktiivne eeslugeja.¹¹³ Friedrich Eurich on 1876. aastal joonistanud ka Suuremõisale kuulunud Kerema küla kaardi.¹¹⁴ Nagu sellel märgitud, elas vabadik Peter Birkenfeld küla loodeservas, kus tal olid kasutada väikesed taluhooned ja kaks eraldiseisvat põllulappi, millest suurem oli otse tema õue all. Külas oli seitse talu ja 19 vabadikukohta, millistest Peteri oma oli üks paremaid. Küla kaguservas, vastu piiri pastoraadiga asus Kasevälja koolimaja. See asus Laasijurna talu kõrval ja teine lähedalasuv toponüüm oli Taggo niit. Seega pole koolimaja nimetusele külast tuge leida ja ilmselt on see üle toodud Kasevälja palvemajast, kus kool alguse sai. Nii hoidis see elus ka mälestust vanast palvemajast ja Kasevälja talust, mille juurde ta oli kuulunud.

Paraku ei õnnestunud Kasevälja Juhhanni vanemal pojal vennaste usuliikumist kodukandis uuele tõusule pöörata. Kui Peter 1. mail 1879 68-aastasena halvatusse suri, oli ta Pühalepa keskuse „hulgakese” üks viimaseid eeslugejaid.¹¹⁵ Edaspidi oli Pühalepa kihelkonna hernhuutlaste elujõud seotud eeskätt vabriku „hulgakese” käekäiguga. Esimese maailmasõja käigus ja järel toimunud muutused lõpetasid aga Kärddla kalevivabriku eduloo ja Pühalepa vennastekogu kadus suurelt pildilt. Mitu põlvkonda palvemajadest ilma jäänud „hulgakesed” Pühalepa külades endise rütmiga tegutsesid, me kahjuks ei tea.

Teadagi on aga see, et samast kihelkonnast Vormsilt 1880. aasta paiku Kärddlasse jõudnud rannarootsi juurtega priilaste usuliikumine leidis esimese vastuvõtu vennastekogu liikmete juures.¹¹⁶ Siis olid lisaks Kärddlale tegutsesid „hulgakesed” veel vähemalt Palukülas, Kukkas, Tubalas ja Paladel. Palukülas ja Tubalas hakkas uus vaimulik äratusliikumine 1882. aastal omas ringis armulauda pidama ja peagi järgnesid uuestiristimised ja kihelkonna luterlikust kogudusest eraldumine.¹¹⁷

Priilased ja Läänemaalt Hiiumaale laienenud baptistid olid uued maarahva äratusliikumised, mis oma vabakogudusliku vormi abil viisid lõpuni paari põlvkonna jooksul toimunud vennastekogu jagunemise seniste kuulutuskohtade ümber.

Kokkuvõte

Pühalepa hernhuutlased moodustasid ühtehoidva ja tihedalt läbi käiva maarahva eliidi, millist 1830. aastateni tunnustasid ka pastoriid. Pühalepa personaalraamat aastatest 1817–1833 on dokument, mis võimaldab näha maarahva suhetevõrgustikku suure mentaliteedimuutuse eelõhtul selle kõige siiramate ja vahetumate esindajate kaudu, kelleks olid valitud hulgakesed. Personaalraamatus on säilinud materjal, mis võimaldab luua küllalt detailse pildi vennastekogu ülesehitusest.

Pühalepa kihelkonna Hiiumaa-osas oli vahetult pärast pärisorjuse kaotamist ja hernhuutlaste armukirja avaldamist alanud vennastekogu tõusuaeg. Kihelkonnas, kus seni teadaolevalt oli vaid kaks palvemaja – keskne Kasevälja palvemaja Pühalepa kiriku juures ja Kassari saare hernhuutlaste oma sealse abikiriku kõrval –, tegutses neid vähemalt poole rohkem. Personaalraamatu märkuste põhjal on kihelkonna suuruselt teine palvemaja (vähemalt 136 püskülastajaga) paiknenud kihelkonna põhjaosas, Palukülas ja selle juures on tegutsenud ka teine hernhuutlastest köster. Samuti on olnud ilmselt erapalvemaja kihelkonna keskosas Tempa külas. Seal käis koos 74 „hulgakese” liiget, kuid juba pärast 1832. aastat võis see oma tegevuse lõpetada. Kihelkonnas on olnud veel viieski palvemaja Hiukülas, suhteliselt eraldi seisnud küladegrupi keskel. See oli teistest väiksem ja teenis 34 vennastekogu liikme vajadust palvetundideks kokku tulla. Veelgi väiksematele „hul-

¹¹³ Palvemaja viimaste lugejatena mäletati Kasevälja Peetrit ja Hallikivi Peeti (Vt. V. Ilja. Vennastekoguduse (hernhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). Palvemajad, VI, lk. 200).

¹¹⁴ EAA, f. 3724, n.4, s. 748, l. 1.

¹¹⁵ EAA, f. 3168, n. 1, s. 25, l. 52; f. 3168, n. 1, s. 36, l. 10.

¹¹⁶ J. Plaat. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal, lk. 109.

¹¹⁷ Vt. samas, lk. 110.

gakestele” olid mõeldud suuremates külates lausa mitmekaupa esinevad lugemiskohad. Need võisid teise kohta või koguni teise külla ümber paigutada koos kuulutuskohita käitanud abilise liikumisega ja neljal juhul on abilise kolimine teise külla jäädvustatud ka personaalraamatus. Öhtused piiblilugemised toimusid nii palvemajades kui veel vähemalt 19 lugemistoas, mis paiknesid 17 külas üle kihelkonna.

Mujal Hiiumaal olid vennastekogud hakanud oma liikmeskonda kaotama juba koos vabaduseaja algusega ja 19. sajandi jooksul see protsess üha kiirenes. Käesolev ülevaade on ajast, mil Pühalepa hernhuutlastel läks usuelu küll tõusujoones, kuid juba toimusid muutused, mille tulemusel traditsiooniline elulaad hakkas teisenema. Inimesed olid saanud vabaks, kuid peale isikliku vabaduse polnud neil veel midagi. Talumaad sai kasutada rendi eest ja omast maast lahutas maarahva enamikku veel terve inimpõlv ja rohkemgi. Samas olid nad traditsiooniliselt seotud taludega ja kogu elu käis maaharimise ning sellega seotud kombestiku ja suhetevõrgu raames. Personaalraamatus pole hernhuutlaseks märgitud ühtegi mõisateenijat.

Kui 1830. aastal sai hoogu Kärkla vabrikusse tööle minemine, samuti algasid piiride täpsustamised ja talude jaotamised, kaotasid paljud kogukonnad oma pikema aja jooksul kujunenud näo. Aktiivsemad inimesed said liikuma ja praktiline meel leidis rakedust väljaspool külakogukonda. Kuivõrd Pühalepa „hulgakeses” oli mehi rohkem kui Hiiumaa vennastekogudes keskmiselt, oli see ka enam mõjutatud majanduslikest ümberkorraldustest. Paljud valisid ebakindla rendisuhtega põllutöö asemel kas kindlapalgalise vabrikutöö või orienteerusid kujuneva vabaturu hangetele. Saja aasta jooksul, mil hernhuutlased olid Hiiumaa külates Jumala ilmutusi otsinud, polnud praktiline ja kalikuleeriv mõtteviis veel kunagi nii tähtsaks kujunenud. Rent ja tulu ilmselt samuti mitte, sest vana talukultuur soosis hinge eest hoolitsemist enam kui majanduslik mõtlemine. Ka vennastekogudus toetus ühtehoidvale ja igapäevaelust kõrgemale vaatavale kogu-

konnale. Kui sinna tungis uus mentaliteet, tulid ka usuellu uued vormid. Vennastekogu suutis küll kohaneda töölikollektiiviga, kuid mitte vabanemisest tingitud killustumise ja omandi esilekerkimisega maal. Nii on Pühalepa personaalraamatusse ilmselt tahtmatult jäädvustatud vanem ühiskonnamudel, mis hiljem andis teed sellele ühiskonnale, mida me juba paremini tunneme. Endine vennastekogu suhtevõrgustik ongi kõige huvitavam informatsioon, mida kaks Pühalepa pastorit oma kihelkonna maarahva kohta on jäädvustanud.

Aldur Vunk

(1959)

Lõpetas 1991. aastal Tartu Ülikooli ajaloo eriala, samas *magister artium* (arheoloogia) ja 2003. a. *Ph. D.* ajaloo erialal. Alates 1990. aastast töötab Pärnu Muuseumi direktorina.